

UDK 811.163.6''16/17''

Kozma Ahačič

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša v Ljubljani

PREGLED JEZIKOSLOVNIH ZAPISOV O SLOVENŠČINI V NESLOVNIČNIH
KNJIŽNIH IN ROKOPISNIH DELIH 1672–1758:
I. SCHÖNLEBEN, KASTELEC, VALVASOR, SVETOKRIŠKI, VORENC,
HIPOLIT

Prispevek (kot prvi od dveh) prinaša pregled jezikoslovnih zapisov o slovenščini v neslovničnih knjižnih in rokopisnih delih, katerih avtorji so Janez Ludvik Schönleben, Matija Kastelec, Janez Vajkard Valvasor, Janez Svetokriški, Gregor Vorenc in Hipolit Novomeški. Vsako besedilo je uvedeno s kratkim uvodom, sledi komentirani prevod v slovenščino (ali komentirani prepis slovenskega besedila), podrobna analiza besedila, informacija o vplivih prehodnih besedil, vplivih obravnavanega odlomka na nadaljnja besedila ter oris literature, ki se dotika navedenega odlomka.

The article (as the first of two) provides a survey of linguistic attestations of Slovene in non-grammar publications and manuscripts by Janez Ludvik Schönleben, Matija Kastelec, Janez Vajkard Valvasor, Janez Svetokriški, Gregor Vorenc, and Hipolit Novomeški. Every text is furnished with a short introduction, an annotated translation to Slovene (or annotated transcription of the Slovene text), detailed analysis, information on the influence of the previous texts, influence of the treated fragment on the texts that followed, and a survey of literature concerning the treated fragment.

Ključne besede: zgodovina slovnice, Janez Ludvik Schönleben, Matija Kastelec, Janez Vajkard Valvasor, Janez Svetokriški, Gregor Vorenc, Hipolit Novomeški, pravopis, naglaševanje

Key words: history of grammar-writing, Janez Ludvik Schönleben, Matija Kastelec, Janez Vajkard Valvasor, Janez Svetokriški, Gregor Vorenc, Hipolit Novomeški, orthography, accentuation

0 Čas med Alasijevo slovnico iz leta 1607 ter Pohlinovo slovnico iz leta 1768 je za zgodovino jezikoslovja in misli o jeziku bolj zanimiv, kot bi se lahko zdelo na prvi pogled. Še posebej pestro dogajanje lahko spremljamo med letoma 1672, ko je izšel Schönlebnov lekcionar, in 1758, ko je izšla celovška izdaja Bohoričeve slovnice. V tem času je na Slovenskem poleg slovničnih in slovarskih del nastalo več besedil, ki vsebujejo jezikoslovna opazanja ter opombe. S temi besedili in z izvirnimi dodatki v priredbah Bohoričeve slovnice se je v tem času vzpostavljalo dokaj koherentno razmišljanje o določenih problemih slovenskega jezika – predvsem o njegovem pravopisu ter razmerju do drugih jezikov. V dveh zaporednih prispevkih¹ smo zato pripravili izdajo komentiranih prevodov ter podrobno analizo vseh tovrstnih odlomkov, kakor smo jih lahko zasledili v pregledanih virih in literaturi.²

¹ Uredništvu *Slavistične revije* se zahvaljujem za razumevanje glede zaporedne objave dveh obsežnejših ter med sabo tesno povezanih prispevkov.

² Izbor temelji na pregledu vsega trenutno poznane ga v evidentiranega gradiva del, ki vsebujejo slovenski jezik ali govorijo o Sloveniji v tistem času – ne prinaša pa nobenih doslej neevidentiranih besedil. Glavno

Besedila, katerih avtorji so Janez Ludvik Schönleben, Matija Kastelec, Janez Vajkard Valvasor, Janez Svetokriški, Gregor Vorenc, Hipolit Novomeški, Jernej Basar, Anton Miklavc (z anonimnim sodelavcem) in Franc Mihael Paglovec, so najprej navedena v komentiranem prevodu (če so bila napisana v latinščini ali nemščini)³ ali komentiranem prepisu (če so bila napisana v slovenščini), temu sledi analiza besedila, na koncu pa je dodana informacija o vplivih prehodnih besedil, vplivih obravnavanega odlomka na nadaljnja besedila ter oris literature, ki se dotika navedenega odlomka ali z njim povezanih vprašanj, in ustreznih člankov v SBL ter ES, ki vsebujejo napotila na nadaljnjo (predvsem starejšo) literaturo – te zato tudi praviloma ne navajamo. Seveda pri tem ni bilo moč zajeti čisto vseh pojavitev, saj je bilo o obravnavanih odlomkih vsega skupaj napisanega zelo malo, se je pa te odlomke zelo pogosto na kratko omejalo – vendar bolj ob robu in s poudarkom na drugi problematiki.⁴ V drugem od obeh člankov bo sledila še kratka obravnava po problemskih sklopih.

1 Janez Ludvik Schönleben: *Opozorilo bralcu* (1672)

Prvo jezikovno opažanje po Alasijevi slovnici je prispeval **Janez Ludvik Schönleben** (1618–1681, Ljubljana), najprej jezuit, nato ljubljanski stolni dekan, nato župnik in arhidiakon v Ribnici. Svoji izdaji lekcionarja z naslovom *Evangelia inu Lyftuvi*,

delo pri zbiranju tega gradiva je opravil že Jernej Kopitar leta 1808, ki je odlomke navajal v izvirnih jezikih (ne navaja pa vseh besedil, ki jih prinaša naš pregled). Sem in tja so se s kakim od teh besedil ukvarjali tudi vsi vidnejši preučevalci zgodovine jezikoslovja na Slovenskem (npr. Breda Pogorelec, Jože Toporišič in Martina Orožen ter nekateri mlajši raziskovalci), a celovite obravnave do zdaj še ni bilo. Prvi korak k temu je bil narejen v izdaji Kastelec-Vorenčevega slovarja (Stabej 1997), kjer so izšli prevodi nekaterih besedil, ki jih je v svojem rokopisu prepisal Vorenc, v prevodu Kajetana Gantarja v slovenščino in v redakciji Majde Merše. Preveden je bil tudi že večji del odlomka iz Valvasorja. V našem pregledu avtorstvo prevodov navajam sproti, bralec pa naj upošteva, da bilo treba zaradi enotjenja besedila prevode na več mestih uskladiti ter popraviti.

Pregled je bil opravljen v okviru podoktorskega projekta *Jezikoslovnogodovinske in sociolingvistične značilnosti misli o jeziku na Slovenskem med letoma 1607 in 1758*. Ob tem bi se rad zahvalil rokopisnemu oddelku NUK-a, še posebej gospodu Marijanu Rupertu za dovoljenje, da sem lahko pregledoval večje količine gradiva naenkrat. Zahvala pa velja seveda tudi vsem drugim knjižnicam ter arhivom, kjer sem pregledoval gradivo. Treba je bilo namreč pregledati tudi vrsto del, kjer nisem našel nič – se je pa ob tem nabral material za nekatere druge tematike. Kljub želji, da bi bil pregled izčrpen, seveda vedno obstaja možnost, da je kaj izpuščeno ali da se bo še kaj našlo.

Pripevek v glavnini nekoliko tudi izpolnjuje željo, ki jo je pred leti nakazal Jože Toporišič (1991: 86): »Prepričan sem, da nujno potrebujemo še [v slovenski jezik prevedeno] hrestomatijo izjav o slovenskem jeziku iz nejezikoslovnih del 17. in 18. stoletja. /.../ Potem bo (bi bil) naš jezikoslovni naraščaj bolj seznanjen v pristni besedi, ne tako kot sedaj, ko se zlasti v slovstveni zgodovini v veliki meri prepisujejo mnoge (zlasti dokaj negativne) izjave, namesto da bi se delalo in sodilo na podlagi konkretne zgodovinske resničnosti.«

³ Latinskih in nemških izvirkov zaradi varčevanja s prostorom ne navajamo, pač pa navajamo v opombah k prevodu v izvirnem jeziku vse izraze, ki so pomembni za dober vpogled v izvirmek.

⁴ Tako ne navajamo, kadar obravnavana besedila ali zgolj obravnavane avtorje omenjajo pregledi slovenske književnosti (npr. pregled zgodovine jezika Lina Legiša v ZSS 1956, Kidrič 1929–1938: 123–124 v razdelku *filološka pomagala* itd.); kadar jih samo mimogrede omenijo kake jezikoslovne obravnave (npr. Orožen 2003 [1971]: 388), še posebej diahroni pregledi določenih specifičnejših problematik (npr. Andreja Legan Ravnikar (2008) v zvezi s slovensko krščansko terminologijo, Vidovič Muha (1989) v zvezi z zloženkami, Majda Merše (2000) v zvezi z glagoli itd.). Tudi ne navajamo posebej našega kratkega pregleda (Ahačič 2008).

natisnjeni v Gradcu leta 1672, ki mu je kot jedro sicer služila Hren-Čandkova izdaja iz leta 1612 [1613], je dodal besedilo z naslovom *Opozorilo bralcu* (*Praemonitio ad lectorem*). Od besedila, ki obsega 10 strani (Schönleben 1672: A 5a–B 1b), jih je za nas zanimivih prvih sedem (A 5a–A 8a) – preostale govorijo o dodanem koledarju:

»Slovanski/slovenski⁵ jezik, iz katerega je izšel tudi kranjski, ima tako različna narečja,⁶ da je pogosto že v isti domovini med njimi velikanska razlika, ena pokrajina od druge pa se sploh popolnoma razlikuje. Zato je nemogoče izdati vsemu ljudstvu skupno knjigo Evangelijev, ki bi se v vseh besedah v celoti nasmehnila vsem posameznikom. Čez staro knjigo, ki jo je objavil Tomaž, deveti ljubljanski škof⁷ častitljivega spomina, že dolgo poslušamo pritožbe, da je v njej mogoče brati mnogo hrvaških in dalmatinskih besed. Toda, kako naj se nadomestijo z drugimi, ko pa ni na voljo domačih?

Kranjski jezik je istega izvora kot hrvaški in dalmatinski, vendar se v mnogih besedah, in zlasti v narečju,⁸ od obeh razlikuje; poleg tega pa tudi ne premore toliko lastnih besed, da ne bi kdaj potreboval izposojenih. Nekateri se bodo spet pritoževali čez kake nemške besede.⁹ Toda kadar nam manjka lastnih besed, rajši uporabljamo te, ki smo jih že navajeni, kot pa hrvaške, ki so središču Kranjske povsem neznane. Malokateri Ljubljčan bo razumel besedo *jesér*, s katero Hrvatje označujejo število tisoč, zato se med ljudstvom rajši uporablja iz nemščine prevzeta beseda *taufhent*. Nihče od naših rojakov ne razume besede *dedizh*; človeka, ki podeduje, vseprek imenujemo *erbizh*, to, kar se podeduje, pa *erbshina*. Enako je z drugimi besedami. In takšne besede moramo šteti za domače,¹⁰ saj naša Kranjska ni sestavljena iz čistih Slovanov, ampak iz Germanov in Slovanov, ki pomešano prebivajo že od prihoda Slovanov v te kraje.¹¹ Zato se je slovenski jezik v marsičem spremenil in prevzel od sosedov, česar ni imel sam na zalogi. Kadar so bile torej na izbiri poljubne besede, tedaj smo, kakor se pač vsako ljudstvo bolj veseli svojega kakor tujega, rajši uporabili ljudske besede,¹² ki so v rabi tu v okolici Ljubljane, kot pa da bi uvažali tuje. Če pa si bo kdo, ki prebiva v mejnih predelih Kranjske, v soseščini Hrvaške ali Italije, zaželel besed, ki so bolj v rabi v njegovih krajih, si bo s pisalom zlahka popravil svoj primerek.

⁵ Tako prevajamo povsod latinske izraze *Slavonicus*, *Slavicus* ipd. ter njim ustrezne nemške izraze. Ti imajo lahko v tem času oba pomena, tak način prevajanja pa bo dal bralcu najustreznejši vpogled v besedilo, kakor ga razume tedanji bralec, in hkrati ne bo omejeval nadaljnje interpretacije besedil.

⁶ Izraz narečje (*idioma*) moramo razumeti glede na dvojni pomen besede *Slavonicus*: glede na današnje pojmovanje gre torej lahko za slovanske jezike in znotraj njih narečja, hkrati pa seveda tudi za narečja in govore znotraj slovenščine.

⁷ Gre seveda za Hren-Čandkovo izdajo lekcionarja iz leta 1612 [1613].

⁸ Z izrazom narečje (*dialectus*) je tu mišljena glasoslovna in oblikoslovna raven jezika. »Kranjski jezik« se torej od hrvaškega in dalmatinskega razlikuje deloma na ravni besedja, še posebej pa na glasoslovni in oblikoslovni ravni.

⁹ Zaradi nadaljnega besedila, ki govori o nadomeščanju »hrvaških in dalmatinskih besed« z nemškimi tujkami, je bilo po našem mnenju to mesto večkrat preozko razumljeno – kakor da bi se nanašalo samo na Schönlebenovo novo besedilo. V resnici se (lahko) nanaša tudi na Hren-Čandkovo besedilo lekcionarja, še posebej, če pogledamo, kaj je Schönleben dejansko spremenil oziroma dodal.

¹⁰ Dobesedno: 'naravne', 'prirojene' (*nativus*), torej takšne, ki niso umetno dodane jeziku.

¹¹ Tega Schönleben ni pisal na pamet, prim. njegovo delo *Carniola antiqua et nova* (Schönleben 1680–81), kjer sicer ni kakih posebnih jezikovnih opomb.

¹² Tu kot »tuje« besede (*voces peregrinae*) niso mišljene tujke, ampak besede, ki jih ne govori ljudstvo (torej ne *voces vulgi*). Ljudske besede so potemtakem besede, ki se rabijo v govoru »v okolici Ljubljane«, torej v osrednji Sloveniji.

Medtem pa je treba glede branja upoštevati tole: Mnogo besed, ki jih Hrvatje in Dalmatinci izgovarjajo neokrnjeno, pravi Kranjci izgovarjajo skrajšano, to je z izpahom samoglasnikov. Za primer vzemimo besedo *prijhàl*, ki jo Dalmatinec izgovarja tako, kot se piše, Kranjec pa jo izgovarja z izpahom samoglasnikov in govori nekako *prfhl*, in to velja pri naših ljudeh kot znamenje uglajenosti. Vendar pa podobnih besed ne smemo pisati tako, kot se izgovarjajo: prvič zato, ker nekatere besede ponekod še zmerom obdržijo neokrnjeno izgovarjavo, drugič pa zato, ker nekaterih besed sploh ne bi bilo mogoče brati, če bi izpahnili samoglasnike, kot npr. *pèrvèrgèl*, kar pomeni 'privrgel' ['dodal']; če odstraniš samoglasnike, bo ostalo *prurgl*, česar ne boš mogel izgovoriti.

Zato pišimo po šegi naroda, izgovarjajmo pa po šegi pokrajine.¹³ In kadar opazimo krativec, pri izgovoru izpahnimo samoglasnik: to namreč označuje krativec, tudi če ga zapišemo v predpredzadnjem zlogu.

Glede črkovnih znamenj v kranjskem jeziku opazimo tudi to, da so posebni razložki zlasti pri črkah *i*, *s*, *u*, ki se za različne glasove različno pišejo. Kadar nastopa črka *i* v vlogi samoglasnika, se piše¹⁴ preprosti (*i*); kadar pa preide v soglasnik in se združi z naslednjim samoglasnikom, se mora pisati¹⁵ nekoliko podaljšani (*j*). Podobno je s črko (*u*), kadar ostane samoglasnik, (*u*) pa postane soglasnik. Največja pa je razlika med malim ali kratkim (*s*) in dolgim (*f*), ker se kratki (*s*) izgovarja blažje in mehkeje, dolgi (*f*) pa bolj ostro, kot npr.: beseda *sadét*, če se piše z malim (*s*), pomeni 'zadeti', če pa se piše z dolgim (*f*) *fadét*, pomeni 'saditi'. Beseda *sad* z malim (*s*) pomeni 'zad[aj]', *fad* z dolgim (*f*) pa pomeni 'sadež'. Enako se zgodi, če se črki (*s*) pridruži pridih.¹⁶ Zato *shalit* z malim (*s*) pomeni 'žaliti', *fhalit* z dolgim (*f*) pa pomeni 'šaliti [sel]'. Toda, kako se morajo te in podobne besede izgovarjati, lažje razberemo iz smisla in iz besedne zveze,¹⁷ kot pa iz pisave same. Kdor ni večš tega jezika, mu ne bo zadoščalo nobeno navodilo, kdor pa je večš, navodil sploh ne potrebuje.«¹⁸

Besedilo je sestavljeno iz treh vsebinskih delov, ki v natisu niso ločeni z odstavki.

Prvi del obravnava problematiko tujega in domačega v jeziku. Pri tem naniza naslednje poudarke:

- a) Ker do velikih razlik ne prihaja samo med posameznimi slovanskimi jeziki, ampak tudi znotraj slovenskega jezika, je lekcionar nemogoče sestaviti v takšnem jeziku, da bi ga enako dobro razumeli po celotnem slovenskem prostoru.
- b) Na ravni besedja očitajo predhodnemu Hrenovemu lekcionarju, da je v njem mnogo »hrvaških in dalmatinskih« besed (torej: besed slovanskega izvora), ki jih dejanska

¹³ Naveden je prevod Brede Pogorelec, ker ni napačen in je prešel že tudi v učbenike ter se zelo pogosto navaja v strokovni literaturi, zaradi česar ga za potrebe tega pregleda ni smiselno spreminjati. Prevod Kajetana Gantarja: »Zatorej pišimo tako, kot je narod (*gens*) navajen, izgovarjajmo pa tako, kot je v deželi (*regio*) navada.«

¹⁴ Lat. *scribitur* bi glede na besedilo, ki sledi, lahko prevajali tudi kot: »je zapisan«.

¹⁵ Lat. *scribi debet* bi spet lahko prevajali kot: »mora biti zapisan«.

¹⁶ Lat. *aspiratio* – mišljena je črka *h*, s katero se je v latinščini (ne pa tudi v slovenščini!) zapisoval pridihnjeni (aspirirani) glas *h*. Besedilo je torej treba razumeti kot: *če se črki (s) pridruži črka (h)*.

¹⁷ Lat. *connexio vocum* bi lahko razumeli tudi splošneje, torej *lažje razberemo iz smisla in povezave med besedami*.

¹⁸ Besedilo je navedeno po prevodu Kajetana Gantarja v (Stabej 1997: 588–589); nekatera mesta so usklajena z našim načinom prevajanja in s prevodi drugih primerljivih mest. Mesta, ki so glede na njegov prevod spremenjena, so ustrezno označena.

raba v Schönlebnovem času in prostoru ne izpričuje. Schönleben pa izhaja iz dejstva, da se hrvaški in dalmatinski jezik od slovenskega razlikujeta na vseh ravneh – tudi glede besedja. Zato obravnava hrvaško in dalmatinsko kot *tuje*, pri čemer se tujemu, kadar drugih besed raba ne izpričuje, ne moremo izogniti.

- c) Na drugi strani opozarja, da lahko (v novi ali v Hrenovi izdaji) bralec kot tuje doživlja tudi nekatere nemške besede. Vendar pri tem nemških tujk ne obravnava kot nekaj slabega, ker »smo jih že navajeni«, ker so torej že prešle v rabo. Raba mu je pri izbiri besed glavno merilo. Poleg tega šteje nemške tujke kot domače, ker »Kranjska ni sestavljena iz čistih Slovanov, ampak iz Germanov in Slovanov«. Domačega in tujega torej ne ločuje na ravni slovansko : neslovansko, ampak na ravni rabljeno : nerabljeno. Zato tudi poudarja, da se je v primerih, ko je bila možna izbira, ravnal po rabi v osrednjem delu Kranjske (in izbral nemške tujke). Če bi se to ne skladalo z rabo v obmejnih pokrajinah, naj si vsak svoj izvod ustrezno popravi.

Schönleben je navedel tudi dva primera zamenjave Hrenovih »hrvaških in dalmatinskih besed« z nemškimi tujkami (*jesér* > *taufhent*, *dedizh*, [*dedina*] > *erbizh*, *erbfhina*). S tem je navidez podal vzorec, ki so mu pri nekaterih besedah sledili naslednji prirejevalci lekcionarja¹⁹ in ki mu je verjel tudi Kopitar (1808: 59), v resnici pa je navedel (skoraj) vse svoje tovrstne popravke v nadaljnjem besedilu lekcionarja! Poleg navedenih besed je namreč Breznik (1982: 42) našel samo še primer *godzou*, ki *godeo na fvoih goflah* (Hren in Čandek 1612: 16) > *Citrariou*, *kir fo Citrali na fvojh citrah* (Schönleben 1672: 28), pri čemer je vprašanje, če je izraz *citrati* in njegove izpeljanke Schönleben sploh razpoznaval kot nemške tujke.

Lahko torej rečemo, da je Schönleben probleme razpoznaval in teoretično določal, ni pa jih v kaki opaznejši meri reševal.²⁰

Prav to se še opazneje odrazi v **drugem delu** besedila, ki govori o razmerju med staro (= protestantsko) normo zapisa ter dejanskim stanjem v sodobnem govoru. Schönleben stare protestantske norme, ki jo je prevzel tudi Hren-Čandkov lekcionar, ne razpozna kot stare slovenske, ampak kot (sodobno) hrvaško in dalmatinsko. Od stare protestantske norme zapisa pa je bil dejanski govor v Schönlebnovem času že bistveno oddaljen. Schönleben tako posebej opozori na samoglasniško krnitev, ki »velja pri naših ljudeh kot znamenje uglajenosti«, vendar pa se besed, v katerih je samoglasniška krnitev prisotna, po njegovem mnenju v slovenščini ne sme pisati tako, kot se jih zapisuje, sicer bi bile neberljive (na krnitev zato opozarja krativec nad samoglasnikom). To ugotovitev Schönleben posploši v pronicljivo in v naslednjih desetletjih tudi zelo vplivno jezikovno načelo, da naj *pišemo po šegi naroda*, torej za celotno področje Slovenije enako – v skladu z normo, kot so jo vzpostavili slovenski protestantski pisci, še posebej pa Dalmatinova Biblija, *izgovarjamo pa po šegi pokrajine*, torej v skladu z

¹⁹ Izdaja iz leta 1730 rabi po Breznikovi (1982: 43) analizi naslednje »nove« [izdaja iz leta 1715 mu ni bila dostopna] nemške tujke: *folk*, *gajshla*, *gnada*, *jefih*, *ohzet*, *rajtati*, *rajtinga*, *fhaz*, *fhpegal*, *trofht*, *trofhtar*, *safhpotovati* »in podobne«.

²⁰ Breznik (1982: 42, op. 45) ugotavlja, da je Schönleben v resnici celo odpravil vrsto tujk iz Hrenovega in Dalmatinovega besedila.

dejanskim razvojem govora na določenem področju in v določenem času. Zapis torej po Schönlebnu nima neposrednega vpliva na izgovor, vendar pa tradicionalni zapis ohranja enotnost (»ker nekatere besede ponekod še zmerom obdržijo neokrnjeno izgovarjavo«) ter berljivost (»ker nekaterih besed sploh ne bi bilo mogoče brati, če bi izpahnili samoglasnike«) zapisa, poleg tega pa se lahko – če povemo, česar Schönleben ne zapiše, ampak stori – s takšnim zapisom ohranja tradicija in z njo vsaj navidezna varnost ter manj težav za sodobne pisce.

V tretjem delu besedila Schönleben spregovori še o pisavi in izgovoru nekaterih črk ter o vlogi krativca (ki glede na njegovo razlago lahko označuje glasove, ki so oslabei ali onemeli in ki jih zato pri branju »izpahnemo« – izgovarjamo reducirano kot polglasnik ali sploh ne izgovarjamo). Zanimivo in značilno je, da pri tem tako rekoč v celoti podaja navodila za *branje* in ne *pisanje* črk v besedilu.²¹ Omenja naslednja razmerja glede branja različnih variant črk:

- *i* [samoglasnik] : *j* [soglasnik];
- *u* [samoglasnik] : *v* [soglasnik];
- *s* [z, »izgovarja se blažje in mehkeje« = zveneči sičnik]: *f* [s, »izgovarja se bolj ostro« = nezveneči sičnik], npr. *sadét* : *fadét*, *sad* : *fad*;
- *sh* [ž; zveneči šumevec] : *fh* [š; nezveneči šumevec], npr. *shalit* : *fhalit*.

In ker gre predvsem za navodila za branje, konča Schönleben svoja navodila z dvema opombama:

- a) za izgovarjavo besedila v določenem jeziku je pomembnejši smisel in besedna zveza (oziroma: povezava med besedami, ki določa možen pomen besede in s tem njeno izgovarjavo) kot natančno definirani pravopis;
- b) govorec določenega jezika navodil za izgovarjavo besedila v tem jeziku ne potrebuje. Dejstvo, da bralec pozna določen jezik, mu namreč – če interpretiramo naprej – omogoča, da zapisano prebere tako, da je prebrano besedilo smiselno.

Ti dve opombi sta po eni strani načelna ugotovitev, ki jo lahko, kot je ugotovil že Kopitar (1808: 61), zasledujemo že od Trubarja naprej,²² po drugi strani pa tudi nekakšno opravičilo za dejansko stanje v zapisu tistih odlomkov v lekcionarju, ki jih je Schönleben dodal sam. Tam namreč bralec navodil res »ne potrebuje«, saj zapis ne sledi nobenim posebnim načelom. Kot je ugotovil že Breznik (1982: 43–44, op. 49), namreč v teh odlomkih Schönleben zamenjuje *f* in *s*, *fh* in *sh*, *v* in *u*, *i* in *y*, za [ž] in [š] rabi večkrat brez razlike *fch*, za [š] pa rabi *fc*.

Od besedil, ki so vplivala na obravnavano Schönlebnovo besedilo, lahko omenimo tako rekoč samo uvod *Blagomu i millomu sctioču* v hrvaški *Rituale Romanum* (Kašić 1640: **3b–**1b), ki ga je leta 1640 izdal jezuit Bartol Kašić (sicer tudi avtor prve hrvaške slovnice).²³ Schönlebna s Kašićem družijo naslednji poudarki:

²¹ Da bi bilo to razvidno tudi iz slovenskega prevoda, smo dodali posebni opombi pri prevodu besed *scribitur* in *scribi debet*.

²² O tem več Ahačič (2007: 226–230); Trubarjev citat na to tematiko najdemo v TT 1557 (a 3b, Rupel 1966: 73).

²³ Na to povezavo doslej v nam znani literaturi ni opozoril še nihče, čeprav so vzporednice dokaj očitne in po našem mnenju ne gre zgolj za skupni *topos*.

- a) znotraj jezika domovine je takšna razlika v različnih govorih in narečjih, da je jezikovno nemogoče ustreči vsem (Kašič 1640: **3b),²⁴
- b) jezik dela bo zato tak, da ga bodo lahko čim lažje razumeli vsi (Kašič 1640: **3b);²⁵
- c) vsak pa lahko seveda skupni zapis prebere tako, kot najbolj ustreza njegovi pokrajini (Kašič 1640: **4a).²⁶

Poleg tega je skupna tudi zgradba samega uvoda, saj se Kašič po splošnem in vsebinskem uvodu ukvarja tudi z razlago svojega črkopisa (Kašič 1640: ***1a).

Vpliv predhodnih besedil: Kašič 1640; neposrednega vpliva slovenskih besedil ne zasledimo.

Vpliv na poznejša besedila: Kastelec 1678, 1682, 1684, Svetokriški 1691, Vorenc 1703–1710 (malenkostno prirejeni prepis ter posredni vpliv), HG 1715, Paglovec 1741, morda Hipolit 1715, 1730 (EiL), morda Basar 1734.

Literatura: Latinsko besedilo s kratkimi komentarji navaja Jernej Kopitar (1808: 59–61), ki nad Schönlebnovim jezikoslovjem ni preveč navdušen. Prevod Kajetana Gantarja je natisnjen v Stabeju (1997: 588–589) v redakciji Majde Merše. To besedilo omenjajo domala vsi obširnejši pregledi slovenske književnosti ter drugi priročniki. Pomembnejša opozorila nanj ter komentarje posameznih izjav imajo poleg Kopitarja Jože Toporišič (1967: 15–16; 1989: 238; 1987: 261–262), Jože Stabej (1997: 570) in še posebej izčrpno Breda Pogorelec (1965: 264–265; 1967: 81–82; 1974: 11; 1995: 283, 286–287; podobno tudi sem in tja v mnogih člankih, ki obravnavajo drugo tematiko ali v tezah za tečaje; zelo jasno v učbeniku Pogorelec et al. 1987: 27), po njej tudi Irena Orel (2003: 554). Po Toporišiču in Pogorelčevi nato še mnogi drugi, npr. Teodor Domej (1980: 199) ipd., vendar brez novih spoznanj ali novega branja originala. O jeziku lekcionarja v celoti piše Anton Breznik (1982 [1917]: 41–44.) – Osnovni podatki: SBL (Miklavčič: 2009 [1967]), ES (Mihelič in Smolik 1997: 15).

²⁴ »Velekratsam razmifcgliao, i razgovaryauchife s' družimi iziskovao, koimbifmo nacinnom nyboglim, i nayugodnijm moghli upijfati, i izgovoritti nalfca befidenya Slovinska: ne mogofmo nikakova polobita naysshi s' koyimbife moglo ne lamo sfima Rufagom, pacek ni yednomu lamomu ugoditi Gradu. Yere sfakki clovik sfoga grada govvor, i befidenye hvali, Hærvat, Dalmatin, Bosfcgnak, Dubrovcanin, Serbglin.«

²⁵ »Setochiemo dakle rekki, i odluciti? Razbõrito, i razloxito fciijnim ya za ifto, i mnijm, da onij Pijfalaç, koyi hochie, fctogod upijfati nalfcki, imma nalftoyati, koliko naybogle moxe onim govorom upijfati, koga on vifet u mnozih pozna, daye nayopchienij, i koga moxe sfak lafcgne razumitti, i s' koriftyu proctitti; neka, kakogodire mnozima ugodij. Ovim dakle nacinnom odlucih ya Pijfimo ovega Rituala, illi Obicaynika iftomacciti nalfcki, bivfci ya govorio, i opetchio s' gliudmi od razlicih Rufaga Slovinskih, hodecchi po sfijtu: i yafam gnih ovakka govorenja razumio, i onifu moya: (Karftyanni, Rafcianni, Serbgli Poluvirçi, i Turci).«

²⁶ »Yur dakle, ako ya Bofanski upijfcm ovæ rijci (Poflaofam, uciofam, rekaofam, illi takke innæ) ne branim za to Dalmatinu nalfcemu, da on neobrati na sfoy nacin ovæ iftæ rijci, i inakæ, ter recæ: Poflalfam, ucillam, rekalfam,) ni magne Dubrovcaninu, da ne recæ (Poflõfam, rekofam, (Alli gdi ya upijfcm (fctõ, illi fctæ) ne branim Dalmatinu, da on recæ (Cà) ter takõ u innih rijcich, koyæ nebuddu upijfanæ nacinnom sfoga grada, illi mifta, sfak na sfoy nacin navernuvfci flovõ koyegodir po sfoyoy obicayi: takõ nè imamo koritti yedni družih, velècchi, da zanoffe.«

2 Matija Kastelec: *Način izgovarjave nekaterih besed v kranjskem jeziku (1678, 1682)*

Matija Kastelec (1620–1688, *Kilovče Pri Premu; +Novo mesto), marljivi novomeški kanonik, je prvima svojima natisnjenima deloma (od treh)²⁷ dodal tudi jezikovne opombe o branju slovenskega besedila. V obeh natisih dela *Bratovške buqvice S. Roshenkranza*, natisnjenega leta 1678 (Gradec) in 1682 (Ljubljana) je objavil eno stran dolgo opombo z naslovom *Način izgovarjave nekaterih besed v kranjskem jeziku (Modus pronuntiandi aliqua Nomina in Idiomate Carniolic)*; Kastelec 1678: 177, povsem enako besedilo tudi v Kastelec 1682: 177):

»Zelo velika je razlika med črkami *s* in *f* ter *sh* in *fh*, med samoglasniškim *i* in soglasniškim *j*, med samoglasniškim *u* in soglasniškim *v*. To je razvidno iz pomena, kajti *sad* pomeni 'zad[aj]', drugače [pa pomeni] *fad* 'sadež'. *Sh*: *shalit* [pomeni] 'žaliti', *fh*: *shalit* [pa pomeni] šaliti [se]. (v) se izgovarja na različne načine in ta črka je v kranjskem pisanju²⁸ potrebna, npr. *gory* 'gori', drugače *gôri* 'kvišku', *sgony* 'zvoni', drugače *sgoni* 'zvôni'.

Pri izgovarjavi nekaterih besed so zelo velike težave, npr. *Dianje* 'dejanje': izgovarjati se mora kot v italijanščini²⁹ *vigne* 'vinogradi', *segno*³⁰ 'znamenje'. Zato sem poskrbel za oznako *Dianie* s takšnim naglasnim znamenjem, ki naj ponazarja izgovarjavo. Če bo pazljivi bralec v tem malem delu našel napako, naj odpusti ali moji nevednosti ali tiskarju³¹ ali kranjskemu jeziku, ki nima slovnice.«³²

Začetek besedila, ki obravnava črke *s* [z], *f* [s], *sh* [ž], *fh* [š], *i*, *j*, *u*, *v*, je skupaj s primeri v celoti posnet po Schönlebnovem uvodu iz leta 1672. Vse preostalo besedilo je izvirno Kastelčevo, lahko pa ga razdelimo glede na tri temeljne poudarke, od katerih sta prva dva spet pravopisna:

- razlikovanje v zapisu med naglašenim *i* (zapis: y) ter nenaglašenim *i* (zapis: i); npr. *gory* : *gôri*, *sgony* : *sgoni*. Takšno razlikovanje je glede na tradicijo slovenskih protestantskih piscev inovacija. Ti so z y lahko označevali dolgi naglašeni *i*, vendar pa včasih tudi nenaglašeni *i*, medtem ko so kratki naglašeni *i* vedno zapisovali kot *i* (Merše in Novak 2001: 36–37);
- pisanje [n] z *nî*; npr. *Dianie*, kar je tudi novost.³³

Tretji poudarek pa je pomemben s povsem drugega vidika: dobro namreč ponazarja negotovost, ki je pri pisanju navdajala tedanje pisce, in vzroke zanjo. Ravni, na kate-

²⁷ V tretjem delu *Navuk Chriftianski sive Praxis Cathechistica*, ki je izšlo leta 1688 v Ljubljani, je Kastelec (1688: Qq 8a) dal naslednjo kazalko: »Opažanja glede pisanja kranjskega jezika najdeš v delu *Nebeshki Zyl*.« – »Observationes scribendi Carniolifumum, invenies in *Nebeshki Zyl*.«

²⁸ Lat. *Carniolismus*, Gantar ima prevod: *kranjščina*.

²⁹ Raba italijanskega primera ni naključna, saj je bilo vsaj osnovno znanje italijanščine tedaj predvsem v mestih že močno prisotno.

³⁰ Italijanska primera se seveda izgovarjata: *vinje*, *senjo*.

³¹ Dobesedno: *tiskarskim črkam, črkopisu, črkovnemu znaku*.

³² Besedilo je navedeno po prevodu Kajetana Gantarja v (Stabej 1997: 570, 599); nekatera mesta so usklajena z našim načinom prevajanja.

³³ Ni pa pri tem Kastelec vsaj na prvi pogled dosleden, saj [l'] piše kot *lj*, nad čemer se hujuje že Kopitar (1808: 63). Toda na to, zakaj se podobno ne loteva tudi zapisa za [l'], odgovarja Škrabec (gl. mesti, ki ju razlaga Orel 2006: 100).

rih lahko prihaja do napak, so namreč po Kastelcu naslednje: a) pisec nima nobenega normativnega priročnika – slovnice (Bohoričeve slovnice za razliko od Valvasorja ni poznal); b) do napak lahko nato prihaja na ravni črk pri tisku; c) zadnja raven pa je nevednost (*ignorantia*), katere omemba tu ni zgolj retorični okras. Zavedanje, da tradicija pisanja slovenskega knjižnega jezika obstaja in da ima določena pravila, ki pa novim avtorjem niso bila vedno najbolj jasna, saj se je govorjeni jezik naglo spreminjal, je avtorje dejansko navajal k stalni negotovosti. Na podlagi branja obstoječih natisnjenih besedil so si namreč lahko ustvarili nekakšna pravila, ki pa so bila vseeno bolj zasilna. O tem nam priča tudi spodnje Kastelčevo besedilo.

Vpliv predhodnih besedil: Schönleben 1672.

Vpliv na poznejša besedila: Kastelec 1684, Vorenc 1703–1710 (prepis), Hipolit 1715 (EiL); posreden vpliv na Svetokriškega 1691 in Vorenca 1703–1710 (priredba Opažanj iz Kastelca 1684).

Literatura: Latinsko besedilo s kratkimi komentarji navaja Jernej Kopitar (1808: 61–63), ki mu nista všeč rešitvi z *y* ter *nī*. Prevod Kajetana Gantarja je natisnjen v Stabeju (1997: 599) v redakciji Majde Merše. O odlomku so pisali poleg Stanislava Škrabca (JD 1: 187 in JD 3: 92; komentirano v Orel 2006: 98, 100) še Joža Glonar (2009 [1928]), Franc Tomšič (1931: 2), Jože Toporišič (1989: 238–239, predvsem na podlagi Kopitarja) in Jože Stabej (1997: 570).

3 Matija Kastelec: *Opažanja glede branja in pisave kranjskega jezika v starih kranjskih, hrvaških in ilirskih knjigah* (1684)

V delu *Nebeshki Zyl*, ki je leta 1684 izšlo v Ljubljani, je Matija Kastelec svoje prvotne opombe bistveno razširil. Na podlagi abecede je komentiral rabo določenih črk. Kljub temu, da je tak način za dober slovnični opis najmanj primeren, je njegovo besedilo z naslovom *Opažanja glede branja in pisave kranjskega jezika v starih kranjskih, hrvaških in ilirskih knjigah* (*Observationes In Lectione et Scriptione Idiomatis Carniolici juxta antiquos Libros Carniolicos, Croaticos, et Ilyricos*) zaradi vsebine in obsega tako pomembno kot vplivno (Kastelec 1684: 437–439):

»A. in B. Se nikoli ne spreminjata, pač pa se *á*, *ó* in *ú* z naglasom na koncu besede praviloma skrajšajo.³⁴

C. Se zelo malo rabi, kajti namesto *C* se piše *Z* in včasih tudi *K*.

D. Ne more stati namesto *T*, kot npr. *tert*, *terte* 'trte'; drugače *terd* 'trd'.

E. Če je nad črko *è* krativec, je tako, kot da bi bilo *ie*, npr. *grè* kot bi bilo *grie* 'gre'. Če pa je *é* opremljen z ostrivcem, je tako, kot če bi bilo *ei*, npr. *vèzhnu* 'večno'.

H. Se zelo pogosto rabi na začetku, na sredini in na koncu besede, npr. *nuzh* 'noč', drugače *nuz* 'korist'.

I. *i* je samoglasnik, *j* je soglasnik, npr. *ima* 'ima', toda *jutri* 'jutri'. *î* s takšnim naglasom pa zveni kot v italijanščini *vigne* 'vinogradi', npr. *nîega* 'njega'. Podobno je z *ê*, npr. *preminên* ['premenjen'].

³⁴ Lat. *á, ó in ú cum accentu in fine dictionis corripitur*. Gl. tudi komentar spodaj.

K. Se pogosto uporablja za *c*, npr. *Kamra*.

L. M. N. Se nikoli ne spreminjajo.

O. Če ima *ó* naglas, se skrajša,³⁵ npr. *gredó* 'pridejo' drugače *gredo* 'bruno'; *ò* s krativcem se komaj kdaj rabi.

Ph. Kot nadomestilo za *F* se ne uporablja, razen v lastnih imenih, npr. *Ioseph*.

Q. Se zelo malo rabi, razen *buque*, *cèrque*, itd.

R. Se ne spreminja.

S. Dolgi *f*, npr. *fad* 'sadež'; drugače *sad* 'zad[aj]'. *fh* npr. *fhalit* 'šaliti [se]', drugače *shalit* 'žaliti'.

T. Se ne more uporabljati namesto *d*, kot je že zgoraj omenjeno.

V. Kot samoglasnik je *u*, npr. *ure* 'ure'; drugače pa bi *vre* s soglasnikom pomenilo 'vre'.

X. Se ne uporablja, razen v lastnih imenih, npr. *Xerxes*.

Y. Sredi besede se *y* izgovarja kot *i*.³⁶ Zveni podobno kot v italijanščini *vigne* 'vinogradi', npr. *nym* 'njim'. *y* na koncu besede se skrajša,³⁷ npr. *sgony* 'zvoni', drugače bi bilo *sgoni* 'zvôni', *fiojy* 'stoji', *fe bojy* 'se boji'.

Z. Ima včasih dodano črko *h*, npr. *nyzh* 'nič', včasih pa ne, npr. *konz* 'konec'. Kadar se beseda v ednini konča na *za*, mora imeti v množini *ze*, npr. *Diviza* *Divize*, ne pa *Divice*.

Pika „, dvopičje „, vejica „, podpičje „, vprašaj „, klicaj „, in oklepaj () se vedno uporabljajo tako kot v latinščini.

Lastna imena se pišejo tako kot v latinščini, razen nekaterih, npr. Bartholomaeus *Ierni*, Georgius *Iuri* itd.«³⁸

V besedilu lahko spremljamo naslednjo tematiko:

a) črkopis:

- razlika med *f* [s] in *s* [z] ter *fh* [š] in *sh* [ž] je posneta prek Kastelca (1678, 1682) po Schönlebnu (1672);
- temu je dodana še nova razlika med *z* [c] in *zh* [č], vendar na precej nenavaden način – saj *zh* obravnava kot posebno rabo črke *h*, ki se sicer »zelo pogosto rabi na začetku, na sredini in na koncu besede«, npr. *nuzh* : *nuz*. Podobno pri obravnavi črke *z* poudari, da ima lahko *z* »včasih dodano črko *h*« in navede primer: *nyzh*;
- razlika med samoglasniškim *i* ter soglasniškim *j*, ki jo navajata tako Schönleben (1672) kot po njem Kastelec (1678, 1682), je podkrepljena s primerom: *ima* : *jutri*.³⁹ Med velikima *I* in *J* Kastelec v tem abecednem pregledu ne razlikuje;
- prav tako je z novim primerom *ure* : *vre* podkrepljena razlika med samoglasniškim *u* ter soglasniškim *v*, ki jo imata tudi tako Schönleben (1672) kot Kastelec (1678, 1682). Med velikima *U* in *V* Kastelec v tem abecednem pregledu ne razlikuje;
- pisanje [n'] z *nî*, ki ga ima že Kastelec (1678, 1682), ni uvrščeno pod *n*, ampak pod *i*. Ohranjena je razlaga izgovora s pomočjo italijanščine, primer *Dianîe* pa je spremenjen v primer *nîega*. Dodani sta še dve možnosti pisanja [n']:

³⁵ Lat. *ó cum accentu corripitur*. Gl. tudi komentar spodaj.

³⁶ Torej kot [j].

³⁷ Lat. *y in fine dictionis corripitur*. Gl. tudi komentar spodaj.

³⁸ Besedilo je navedeno po prevodu Kajetana Gantarja v (Stabej 1997: 599); nekatera mesta so usklajena z našim načinom prevajanja.

³⁹ Se pa tega Kastelec v praksi le redko drži (prim. Kopitar 1808: 71).

- če mu sledi [e], lahko postavimo znak ^ nad *e*, npr. *preminên*;
 - če mu sledi [i], lahko rabimo tudi *y*, in sicer zato, ker ima *y* sredi besede enako vlogo kot *i*, npr. *nym*. To pravilo je manj posrečeno, saj je verjetno Kastelec z njim želel povedati, da lahko *y* sredi besede (na koncu besede ima namreč drugo vlogo!) beremo kot [j], [ji] ali [ij], kar se ne sklada že s primerom *nyzh*, ki ga navaja pri črki *z*.⁴⁰ Italijanski primer *vigne* je vzet iz Kastelca (1678, 1682);
 - medtem ko črki *l*, *m*, *n*, in *r* posebej ne obravnava, za *q(u)* [kv] pripomni, da se rabi redko, npr. *buque, cêrque*, za *ph* [f] in *x* [ks] pa, da se uporabljata samo v lastnih imenih, npr. *Ioseph, Xerxes*;
 - kot pomenskorazlikovalni par uvede Kastelec poleg zgoraj omenjenih še *t : d*, npr. *tert, terte : terd*;
 - razlika med črkami *c* [c ali k], *z* [c] in *k* [k] je sicer opisana okorno, a pove vse potrebno: črki *c* se je treba po Kastelcu izogibati in namesto nje pisati (glede na glasovno vrednost) *z* ali *k*. Primer za *k*: *Kamra*, (malo nenavadni) primer za *z*: množina besed na *-za* se mora zapisovati *-ze* in ne *-ce*, npr. *Diviza Divize*, ne pa *Divice*;
- b) naglaševanje:
- za današnjega bralca je nekoliko zagonetno Kastelčevo novo pravilo, da se »á, ó in ú z naglasom na koncu besede praviloma skrajšajo«, da se ó »skrajša, če ima naglas, npr. *gredó*«, oziroma da se črka *y* (torej naglašeni [i]) »na koncu besede skrajša«. Na teh mestih beseda »skrajšati/skvariti« (*corripere*) opisuje občutek, ki ga dajo akutirani dolgi samoglasniki (nanje kažejo tudi primeri pri Kastelcu ter avtorjih, ki so Kastelčevo pravilo povzemali).⁴¹ Te glasove so na koncu besede očitno slišali kot »skvarjene« oziroma »skrajšane« glasove, čeprav danes vemo, da niso ne eno ne drugo.⁴² Primer *sgony : sgoni* je po Kastelcu (1678, 1682), primeri *gredó, Stojy in fe bojy* pa so novi.
 - izvirna je tudi Kastelčeva nova formulacija, da s krativcem na *è* zaznamuje primere, kjer »bi bilo [narečno] *ie*«, z ostrivcem na *é* pa primere, kjer »bi bilo *eik*«, npr. *grè, vézhnu*. Vendar v praksi Kastelec tudi tu ni dosleden⁴³ – večinoma dejansko rabi ostrivec nad *e*-jem za naglašeni jat sredi besede (v izglasju pa za navadni naglašeni *e*, ker ima za jat *ej*), krativec nad *e*-jem pa vsaj sprva za ozki *e* (iz etimološkega in nosniškega *e*).⁴⁴
- c) drugo:
- poimenovanja ločil so nova in so drugačna kot pri Bohoriču (niso pa vplivala na nova poimenovanja ločil v G 1758);
 - zadnji odstavek prinaša še novo informacijo o možnem slovenjenju lastnih imen, ki sicer ohranjajo latinsko obliko.

⁴⁰ Verjetno je Kastelec narobe razumel kake njemu znane zapise, kjer se je zapis *nym* izgovarjal kot [nim] in je bil torej *y* zapis za naglašeni *i* (prim. Kopitar 1808: 73, opomba).

⁴¹ Prim. Kopitarjevo razlago tega mesta: »d. h. hat den geschärften Ton, und ist prosodisch Lang« (Kopitar 1808: 70).

⁴² To pravilo je bilo, kakor bomo videli v nadaljevanju, nekoliko nejasno tudi Svetokriškemu in Vorencu, ki sta ga povzemala, bolje pa to opiše Basar.

⁴³ To je opazil že Kopitar (1808: 71, 1. opomba).

⁴⁴ O tem tudi Škrabec, Toporišič in Orel na spodaj navedenih mestih.

Vpliv predhodnih besedil: Schönleben 1672, Kastelec 1678, 1682.

Vpliv na poznejša besedila: Svetokriški 1691, Vorenc 1703–1710 (na oba verjetno neposredno, morda prek izgubljenega razširjenega Kastelčevega besedila), morda Hipolit 1715 (EiL).

Literatura: Latinsko besedilo s kratkimi komentarji navaja Jernej Kopitar (1808: 70–74). Prevod Kajetana Gantarja je natisnjen v Stabeju (1997: 598) v redakciji Majde Merše. Besedilo poleg Stanislava Škrabca (JD 2: 401; komentirano v Orel 2006: 102) omenjata in kratko komentirata Jože Toporišič (1967: 16; 1987: 262; še posebej 1989: 238–240) in Jože Stabej (1997: 569–570). Na splošno o jeziku Matije Kastelca pišeta Irena Orel (2006 – na podlagi Škrabca) in Martina Orožen (1989: 253–265 – še posebej velja opozoriti na tehten sklep glede vloge Kastelca pri ohranjanju (protestantske) norme. – Osnovni podatki o Kastelcu: SBL (Glonar 2009 [1928]), ES (Smolik 1991: 12–13).

4 Janez Vajkard Valvasor: *Kranjski in slovanski jezik* (1689)

Polihistor **Janez Vajkard Valvasor** (1641, Ljubljana–1693, Krško) se je v svojem nemško pisanem delu *Slava vojvodine Kranjske* (*Die Ehre dess Hertzgothums Crain*) na številnih mestih dotikal tudi vprašanj v zvezi s slovenskim (oziroma slovanskim) jezikom – tako z njegovim v mitologijo odetim izvorom kakor tudi z njegovim sodobnim stanjem. Meja med pojmom slovenski in slovanski jezik je pri njem vseskozi zabrisana. Kadar povzema po tujih virih, večinoma govori o slovanskem jeziku, kadar navaja domače vire ali svoja opažanja, pa večinoma o slovenskem. Z vidika našega pregleda nas bo na tem mestu zanimala sestava prvega poglavja šeste knjige njegovega dela, ki predstavlja edino obsežnejše celovito besedilo o slovenskem (in z njim seveda tudi slovanskem) jeziku v Valvasorjevem delu. Besedilo z naslovom *Kranjski in slovanski jezik* (*Von der Crainerischen und Sclavonischen Sprache*), ki skupaj s preglednicama obsega kar 9 strani (Valvasor 1689: VI, 271–277)⁴⁵ je razdeljeno na več vsebinskih enot: 1. jezikovna situacija na Kranjskem; 2. obseg slovanskega jezika; 3. glagolska in cirilska pisava: a) podobnost med slovanskimi jeziki, podobnost med ruščino in slovenščino; b) razlaga preglednice z očenaši ter preglednice s cirilsko in glagolsko pisavo; 4. latinska (slovenska) pisava: a) po Bohoriču; b) komentirani in dopolnjeni prevod v nemščino; 5. o nepravilnem v slovenskem jeziku v zadnjih letih.

Najprej spregovori o jezikovni situaciji na Kranjskem (str. 271):⁴⁶

»Ko se novi prebivalci pridružijo starim, se poleg starega jezika radi pojavljajo in pridejo v navado novi. Zato se tudi na Kranjskem ne govori povsod enoten jezik, ker so tod različni narodi ne le prehajali, temveč se tudi naseljevali in ker so dandanes naseljeni tu ljudje različnih narodnosti. Vendar vladata prav povsod dva jezika, namreč slovanski (ali slovenski)⁴⁷ in

⁴⁵ Kjer prevod Mirka Rupla obstaja, ga (mestoma prilagojenega) navajamo po Valvasor (1977); drugod je prevod naš.

⁴⁶ O tem najtehtnejše Stone (1990: 234), posredno se te problematike dotika tudi Orožen (1996 [1993]: 302–312), na splošno pa je ta Valvasorjev citat omenjen zelo pogosto. Glede napačnega razumevanja Valvasorja glede jezikovne situacije na Slovenskem je prvi opazneje potarnal Koruza (1976: 111).

⁴⁷ Nem. *Sclavonische* (oder *Windische*) *Sprache*.

nemški. Le-ta pa je v rabi večinoma le pri plemičih in izobražencih; tudi vse pravne zadeve se vodijo v nemščini, vsi spisi in pisma se pišejo v tem jeziku. Slovenščino ali slovanščino⁴⁸ pa uporabljajo podeželski govorci in drugi navadni⁴⁹ ljudje.«

Tako predstavljene dvojnosti seveda ne kaže razumeti vrednostno (višji sloji = nemščina, nižji sloji = slovenščina), ampak jo kaže brati z vidika naslovnika, ki ga je Valvasor imel pred očmi: torej bralca, ki ga zanima, kateri jezik bo potreboval, če se bo odpravil v Vojvodino Kranjsko. Pri bolj izobraženih se mu bo obnesla nemščina (tudi če znajo poleg nje še slovensko), za stike z ostalimi pa bo potreboval slovenščino. Drugi navadni ljudje (»andere gemeine Lippe«) je namreč oznaka, ki zajema kar precej širok srednji sloj (torej tudi meščane oziroma tudi pismene ljudi; prim. Seitz (1998: 261), Ahačič (2007: 31–36)).⁵⁰

Temu sledita dva odstavka (str. 271–272) o obsegu slovanskega (*Sclavonifch*) jezika, ki po dobrih 100 letih ponovno uvajata topos o velikem obsegu obravnavanega jezika, ki ga je na Slovenskem prvi uvedel Bohorič (1584) – vendar pa pri tem Valvasor ne sledi Bohoriču, ampak (malo) novejšim virom (Matthias Quad[en], Hermann Fabronius). Še posebej veliko pozornost posveti Valvasor črkam, s katerimi se piše slovanski jezik (str. 273–275). Na tem mestu navede kratko zgodovino rabe cirilice (Ciril in Metod) in glagolice (Hieronim), govori o pooblastilu papeža Hadrijana II. Cirilu in Metodu glede rabe »slovanščine« pri bogoslužju iz leta 868 ter doda celostransko tabelo s predstavitvijo obeh abeced (str. 273). Del besedila, ki je imel neposreden vpliv na Hipolitov uvod v trojezičnem slovarju ter prek njega na predgovor v HG 1715, moramo na tem mestu seveda navesti (str. 271–272):

»Da je slovanščina/slovenščina⁵¹ eden poglavitnih jezikov, je znano in dovolj izpričano s potrdilom mnogih piscev. Med njimi potrjuje zlasti Matthias Quaden iz Deventra v svojem Enchiridio Cosmographico,⁵² da se v Evropi noben jezik ne razteza dalj od slovenskega ali slovanskega,⁵³ zakaj le-ta se začneja pri Beneškem in sega do Severnega morja, vstran pa približno do Ponta Euxina, t.j. do Črnega morja; govori se torej v Istri, na Hrvaškem, v Lužici, Šleziji, na Poljskem, Litovskem, Pruskem, Ruskem v Moskvi in dalje do Švedskega, potem na Bolgarskem in tam okrog, celo vse do Carigrada, kjer da je na sultanovem dvoru zelo v

⁴⁸ Nem. *Windifche oder Sclavonifche Sprache*.

⁴⁹ Nem. *die Dorff-Zunge, andere gemeine Lippe*.

⁵⁰ V prid takšnemu branju (in prevajanju) gornjega Valvasorjevega odlomka govori tudi drugo mesto iz enajste knjige (Valvasor 1689: XI, 708), ko opisuje stanje v Ljubljani (ki ni spadala med najbolj »slovenska« slovenska mesta): »Običajni jezik v Ljubljani je na splošno kranjski in nemški [*insgemein die Crainerifche und Teutfche*], pri plemstvu in trgovcih tudi italijanski; vse pa se zapisuje samo v nemščini,« še posebej pa mesto iz druge knjige, kjer kot splošni jezik v Vojvodini Kranjski navede slovenščino (Valvasor 1689: II, 104): »Kar zadeva jezik te dežele, je različen in težko se bo našla dežela, kjer bi bilo toliko jezikov v rabi kakor tu. Pravi in splošni je kranjski [*die rechte allgemeine Land-Sprach ift die Cräinerifche*]; poleg tega pa se govori tudi po ilirsko [*lyrisch*, po našem mnenju gre za rabo v pomenu 'slovanski'], toda nekoliko skvarjeno in ne povsem čisto; tretjič hrvaški; četrtič slavonski; nato tudi po dalmatinsko, kočevsko, istrsko, italijansko, furlansko in nemško. Vendar govori vse plemstvo na sploh po nemško, tudi po kranjsko in italijansko. Vse sodne razprave se opravljajo v nemškem jeziku, tudi vsa pisma se pišejo nemško.«

⁵¹ Nem. *die Sclavonifche*.

⁵² Verjetno je imel v rokah izdajo iz leta 1599 ali 1604.

⁵³ Nem. *die Windifche oder Sclavonifche*.

rabi. Tega, da se namreč na turškem dvoru govori slovensko ali slovansko,⁵⁴ o čemer so tudi drugi že poprej pisali, pa da ni tako razumeti, kakor da bi to bil prvi dvorni jezik Turkov, temveč da se slovenščina/slovanščina⁵⁵ govori poleg drugih jezikov /.../ Slovenski/slovanski⁵⁶ jezik nahajamo tudi v Novaji zemlji in drugod, a Novaja zemlja pomeni v slovenščini ali kranjščini⁵⁷ toliko kot 'nova zemlja'. Ta jezik je močno v navadi na Ogrskem in po vsej Turčiji, zlasti v tisti, ki meji na Hrvaško, in v Dalmaciji.

Kakšne črke ali znake pa so nekoč uporabljali za ta jezik, o tem ni pravega sporočila. Le Hermann Fabronij piše, da je učen Slovan z imenom Metod izumil hrvaške in slovenske/slovanske⁵⁸ črke in prevedel Sveto pismo v materni jezik. Vendar se pripisuje ta iznajdba deloma tudi pomoči drugega slovanskega škofa Cirila.

Sta pa dve pisavi ali dvoje črk, s katerimi se piše slovanski/slovanski⁵⁹ jezik. Prva pisava se imenuje cirilska, a to je tista, ki sta jo izumila Ciril in Metod in ki je zelo podobna ruski ali moskovski. Drugi pravijo glagolska in je zelo v rabi na Hrvaškem in v Dalmaciji; izumil jo je baje sv. Heronim, ki je rojen tam nekje, v soseščini Stridona. Prva, cirilska pisava, se rabi še danes v Carigradu na turškem cesarskem dvoru; uporabljajo jo prenekateri janičarji, pa tudi v Bosni, na Ruskem in na Moskovskem je v rabi. Tako imam sam nekaj knjig, ki so v tej pisavi natisnjene. /.../ Prav s temi glagolskimi črkami je tiskan misale ali mašna knjiga, ki iz nje duhovni bero mašo. Te misale tiskajo zdaj v Rimu, a uporabljajo jih še dandanes v mnogih krajih na Kranjskem, kjer bero kranjsko ali slovansko mašo (hočem reči: mašo v kranjsko-slovanskem⁶⁰ jeziku). /.../ To⁶¹ je bilo že prej dovoljeno [Cirilu in Metodu] s papeško bulo leta 870 /.../«

Poudari tudi podobnost med rusko in »našo cirilico« ter med ruskim in slovenskim jezikom, ki ji doda svojo primerjalno analizo (str. 274):

»Prav tako [kakor pisava] je tudi ruski jezik zelo podoben in skorajda enak našemu kranjskemu, le da se včasih spremenijo posamezne črke v besedah, deloma pa tudi same besede. Omenjeni Olearius piše: Rusi so imeli velik *Prafnik* oziroma praznik. In res pomeni beseda *Prafnik* tudi v našem jeziku 'praznik'. Drugje poroča, da *Diviza gora* v ruščini pomeni toliko kot 'deviška gora'. In naš jezik ne razume zveze *Diviza gora* nič drugače. Kako blizu sta si tadva jezika in prenekateri drugi, bo radovedni bralec lahko še podrobneje spoznal iz očenaša /.../ v trinajstih slovanskih ali slovenskih⁶² deželnih jezikih.«

Sledi opis obeh tabel: očenaša ter tabele s cirilskimi in glagolskimi črkami (str. 274).

Nato preide Valvasor na latinske črke in s tem na slovenski jezik v današnjem pomenu besede.⁶³

⁵⁴ Nem. *Windifch oder Sclavonifch*.

⁵⁵ Nem. *Sclavonifch*.

⁵⁶ Nem. *Diefe Windifche Sprache*.

⁵⁷ Nem. *Sclavonifch oder Crainerifch*.

⁵⁸ Nem. *Windifch*.

⁵⁹ Nem. *Sclavonifch*.

⁶⁰ Obakrat nem. *Crainerifch* in *Sclavonifch*.

⁶¹ Od tu naprej je naš prevod.

⁶² Nem. *Sclavonifche- oder Windifche Land-Sprachen*.

⁶³ Od tu naprej spet navajamo prevod Mirka Rupla.

»V teh krajih so prej rabili le glagolsko pisavo, dokler ni učeni luteranski pridigar Primož Trubar prvi izumil pisanje kranjščine ali slovenščine/slovanščine⁶⁴ z latinskimi črkami. Prvič je napravil tak poskus z Biblijo in spisal Novo zavezo z latinskimi črkami. Nato je Jurij Dalmatin, tudi evangelijski (ali luteranski) pridigar, sestavil Staro zavezo prav tako v latinski pisavi in jo dal v tisk. Zdaj pišejo tudi Hrvatje in Dalmatinci večinoma z latinskimi črkami.

Ima pa kranjski ali slovenski/slovanški jezik, kakor se danes z latinskimi črkami piše, petindvajset navadnih črk in štiri sestavljene, potemtakem vsega devetindvajset črk, kakor sledi iz naslednjega navodila, ki ga dodajamo v latinskem jeziku.«

Sledi prepis opisa »latinskokranjske pisave«, kakor ga najdemo v Bohoričevi slovnici (BH 1584: 25–28, 30–33). To je po več kot 100 letih prva neposredna sled, ki jo je pustila Bohoričeva slovnica v ohranjenih slovenskih besedilih. Pri prepisovanju je Valvasor naredil nekaj večjih in nekaj manjših popravkov, katerih namen je bil predvsem nekoliko poenotiti in okrajšati Bohoričevo besedilo. Takšno besedilo nato ni vplivalo na nobeno nadaljnje slovnično delo v 17. ali 18. stoletju. Valvasor je glede na Bohoričevo besedilo spremenil naslednje (Valvasor 1689: 274–275):

- med velike in male črke je dodal piko; nekatere male začetnice je spremnil v velike in obratno; v slovenskih primerih pri abecedi je najprej dosledno rabil samo *i* (tudi za *j*) – šele pri opisu rabe črke *j* je to črko tudi dejansko rabil; podobno je dvakrat rabil *u* namesto *v*, je pa uvedel tudi veliki *U*, ki ga Bohorič še nima (namesto njega rabi *V*); izpustil je vse glagolske primere in po en nemški ter hebrejski primer;
- izpustil je Bohoričev (1584: 28) uvodni odstavek o sestavljenih črkah (*/h, sh, zh, /hzh*), pri sestavljenih črkah pa je spustil tudi odvečne latinske primere ter glagolske ustreznice;
- izpustil je Bohoričevi poglavji o delitvi črk (*Divisio elementorum*; BH 1584: 28–29) in številski vrednosti črk (*De numeris per literas notandis*; BH 1584: 29–30);
- v poglavju o rabi krativca je dodal primer *fmèrt*;
- močno je skrajšal primere pri rabi opuščaja – glede na Bohoričeve je ohranil samo primere *h'zèrkui*, *k'ozhetu*, *s'materio*, *u'zherkou*, pri čemer se mu je pri zadnji besedi zapisala napaka, saj je namesto *z* rabil *zh*;
- izpustil je celotno Bohoričevo 1. in 2. opombo glede pisave opuščaja (*v'ola*, *k'Adamu*) – takšen način pisave se namreč ni uveljavil, Valvasor pa je vendarle prepisoval z določenim razmislekom;
- pri opisu razlik med *j* in *i* je izpustil tri slovenske primere (*jidi*, *lunak*, *fvoj*; BH 1584: 33) ter podatek o številu zlogov (dvozložnica, enozložnica).

Latinskemu besedilu je dodal Valvasor še nakakšen prevod pomembnejših delov v nemščino (Valvasor 1689: 276). Kar je dodal novega (poleg uvodnega odstavka), smo podčrtali.⁶⁵

⁶⁴ Nem. *Crainertisch oder Sclavonisch*.

⁶⁵ Prevod Mirka Rupla, razen besedila pri črkah: I, Q, X, ki smo ga prevedli sami.

»Menim, da ni potrebno, da bi v nemščini pojasnjeval vsa ta pravila in navodila, zlasti ker se v kranjskem jeziku ne piše drugače kot z zgoraj opisanimi latinskimi črkami. Ponemčil bom le nekaj opomb in opažanj.

Črka H (ali h) se mora v kranjskem jeziku izgovarjati prav kakor *ch* ali grški χ . To je treba tu zato posebej navesti, da bi se dala lastna imena (*nomina propria*) tistih krajev, ki se v tem delu navajajo, prav brati in izgovarjati. I je v latinščini in tudi v kranjščini včasih *consonans* ali soglasnik. L ali l mora človek včasih debelo izgovoriti, nekako dvojno, zlasti na koncu npr. v besedi *debel*. Q, q se večinoma uporablja malodane samo v tujih izposojenkah, npr. *Quirinus*, *Quintilianus*, *Quitinga* itd. X, x kranjski jezik ne rabi razen v tujih besedah ali tujih lastnih imenih, kot sta npr. *Xenophon*, *Xerxes* itd. Sh⁶⁶ se bere kakor Sch⁶⁷ torej Shala kakor Schala ('šala'), *Shula* kakor *Schula* ('šola') itd. *Sh* je namreč posebna črka kranjskega jezika, a se vedno izgovarja kakor Sch; tako se tele besede: *Shaba* ('žaba'), *Shena* ('žena'), *Shélzh* ('žolč'), *Shivina* ('živina') izgovarjajo, kakor bi pisali Schaba, Schena, Schelzh, Schivina. Če pa stoji namesto *f* pred *h* črka *z*, tedaj se prednji zlog izgovori nekoliko ostreje in bolj trdo: kadar izgovori Kranjec Zhapla ('čaplja'), *Zhelu* ('čelo'), *Zhudu* ('čudo'), tedaj se glasi kakor Tscapla, Tschelu, Tschudu. Zloge, ki naj se izgovarjajo dolgo in s povzdignjenim glasom, naglasimo ali označimo z akutom ali ostrivcem kakor v naslednjih besedah: *délam* ('delam'), *peílám* ('peljem') itd. Na ta način se da najlažje zapomniti različen pomen nekaterih, sicer enako se glasečih besed; tako na primer: če je predzadnji zlog besede poléti naglašen, pomeni toliko kakor 'poleti' ali 'v poletju'; sicer pa, če tega zloga ne naglasimo ostro in visoko, pomeni toliko kakor 'poletel bo'. Treba je tudi opomniti, da se v kranjskem jeziku označujejo nekateri predlogi (*praepositiones*) s tem, da se posamezne črke postavijo pred besedo, tako H, K, S in V, kadar stoji ne kot samoglasnik, temveč kot soglasnik. Da se lažje spoznajo, se piše spredaj *apostrophus* ali *spiritus lenis* (opuščaj /.../), npr. *h'zérkui* 'k cerkvi', *k'ozhetu* 'k očetu', *s'materio* 'z materjo', *v'zherkou* 'v cerkev'.«

Povsem razvidno je, da so vse Valvasorjeve opombe namenjene bralcu, navajene-mu nemškega črkopisa in da želijo olajšati razumevanje Bohoričevega besedila tudi tistim, ki ne znajo latinsko. Edina zadrega, v kateri se je zato znašel Valvasor, je bila ta, da je pod vplivom nemščine zanemaril razliko med [ž] in [š], ki ima v slovenščini pomenonosno vlogo, in zato oba glasova prečrkoval kot »nemški« *sch*. Verjetno zato v nemškem besedilu ni ohranil tudi razlikovanja med *fh* in *sh*, kakor ga ima v latinskem besedilu.

Svoje besedilo Valvasor zaključil z naslednjim izvirnim razmišljanjem (Valvasor 1689: 276–277):

»Drugih *observationes* ali opomb, kakršnih je za ta slovenski/slovanski⁶⁸ jezik še več potrebnih, ne bom tu dodajal, zakaj moj namen ni, da bi napisal slovnico ali popoln nauk o

⁶⁶ Valvasor tu ni ohranil razlikovanja med *fh* in *sh*, kakor ga ima v latinskem besedilu (po Bohoriču). To se mu verjetno ni dogodilo po pomoti, ampak zato, ker je zanemarljivo ločevanje zvonečih in nezvonečih soglasnikov pod vplivom nemščine. Glasova [š] in [ž] je tako zaznamoval s črkjem *sch*. Prim. tudi Orožen (1996: 307).

⁶⁷ Črkje *sch* se v nemščini bere kot [š].

⁶⁸ Nem. *diefe Sclavonische Sprache*.

pisanju in jeziku. Že nekaj let pa se ta jezik govori zelo nepravilno⁶⁹ in vsak dan napačneje – ponekod bolj, drugod manj, zlasti pa v Ljubljani in na Gorenjskem. Do tega pride zato, ker se zelo meša z nemščino, kakor na primer:

Nemško	Nepravilno	Pravilno kranjsko
<i>Taufend</i>	<i>Taufënt</i>	<i>Jefer</i>
<i>Leiter</i>	<i>Luitra</i>	<i>Stop</i>
<i>Tifchtuch</i>	<i>Tifhtah</i>	<i>Part</i>
<i>Maffen oder sich mäffigen</i>	<i>Maffat</i>	<i>Obderfat</i>
<i>Ein Storg</i>	<i>Storkla</i>	<i>Zhapla</i>
<i>Spazieren gehn</i>	<i>Spanzirat</i>	<i>Sprehajat</i>
<i>Frühstücken</i>	<i>Fruftukat</i>	<i>Saitèrkuat</i>

Še brez števila drugih podobnih besed kroži zdaj v kranjskem jeziku, kakor je tudi v nemški jezik polagoma vdrla marsikatera francoska in latinska beseda ter si v njem sčasoma pridobila domovinsko pravico. Ker je ta dežela obljudena z različnimi narodnostmi, ne more biti drugače, kot da je kranjski jezik čedalje bolj poškopljen s tujimi besedami in tako rekoč postekljen ali kakor kak pološčen predmet z barvami okrašen: saj je na Kranjskem več kot en jezik v navadi, ker govorijo tu dalmatinsko, hrvaško, vlaško, kočevsko, istransko, italijansko, nemško, kranjsko in še v kakih drugih jezikih. Vse to pa se ne govori v vseh kranjskih pokrajinah hkrati: ponekod prevladuje ta, drugod oni jezik, kakor pač leži pokrajina; tudi dialekt ali narečje in izgovor je v vsaki petini te dežele različen. Zato bom v naslednjih poglavjih poleg nravi in običajev vsake petine navajal tudi njene jezike.«

Kar si zasluži posebno pozornost, je, da Valvasor ostro začetno stališče o vse večji nepravilnosti slovenskega jezika zaradi vdora nemških tujk razveže v povsem nevtrarno mnenje, da je slovenščina kot jezik s takšnimi nepravilnostmi podobna kake-mu pološčenemu, z barvami okrašenemu predmetu: nepravilnosti torej slovenščine ne grdijo, ampak jo delajo (zlasti za bralca Valvasrjevega dela) še bolj zanimivo in pisano. Takšno za Valvasorja kot zbiratelja vsega nenavadnega značilno mnenje ima korenine v Schönlebnovem predgovoru iz leta 1672 (gl. zgoraj), na kar kaže tudi prvi primer (*Jefer* : *Taufënt*). Nepravilno dojema Valvasor kot zanimivo in s tem kot nekaj pozitivnega. Pravilno pa dojema kot domače v smislu slovenskosti/slovanskosti besedja. Schönlebnovo misel o tem, da lahko tudi nemške tujke štejemo za domače, ker Kranjska ni sestavljena iz čistih Slovanov, ampak Germanov in Slovanov, je Valvasor še dodatno razširil: tuje besede v slovenščino prinaša dejstvo, da na njenem območju živi več narodnosti; hkrati pa to ni nič nenavadnega ali neprestičnega, saj ima enako tudi nemščina veliko francoskih in latinskih tujk. Po Valvasorjem mnenju takšni vplivi celo dodatno prispevajo k dialektalni pestrosti slovenskega ozemlja.

V razpredelnici navaja Valvasor več besed v slovenščini, vendar jih ne piše v skladu z (Bohoričevim) pravopisom, ki ga je opisal nekaj vrstic višje. Tako rabi za [j] črki *i* in *j*, *f* rabi za [ž], [z] in [š] (moral pa bi ga za [s]), za [s] rabi *ff* in veliki *S*, ki ga rabi proti pravilom tudi za [š] in [z]. Po enkrat rabi pravilno *fh* za [š] ter *zh* za [č].

⁶⁹ Nem. *corrupt*. Mirko Rupel to prevaja kot *skvarjeno*, naš prevod sledi latinskemu pomenu besede, ker jo tudi Valvasor piše v latinici (in ne gotici) kot latinsko tujko.

Vpliv predhodnih besedil: Bohorič 1584, Schönleben 1672.

Vpliv na poznejša besedila: Hipolit 1711, HG 1715.

Literatura: Valvasorjevo delo je bilo ponatisnjeno 1877–1879 ter 1973. Obravnavano (sicer nemško) besedilo je bilo objavljeno v več različnih izdajah odlomkov iz Valvasorja, prevedenih v slovenščino – vendar še nikoli povsem v celoti, saj je Mirko Rupel Valvasorjevo besedilo mestoma krajšal. Vsebinsko obsežen (sicer pa kratek) prispevek o Valvasorjevem odnosu do slovenskega jezika je napisal Gerald Stone (1990: 232–238), obsežnejše je odlomek obravnavala Martina Orožen (1996 [1993]: 302–309), navaja ga tudi Peti-Stantić (2008: 361–374). – Osnovni podatki: SBL (Reisp 2009 [1982]), ES (Reisp 2000: 131–134).

5 Janez Svetokriški: *Uvod blagovoljnemu bralcu* (1691)⁷⁰

Kapucinski pridigar **Janez Svetokriški** (Tobia Lionelli; 1648, Črniče na Vipavskem–1714, Gorica) je služboval na različnih koncih Slovenije. Med letoma 1691 in 1707 je izdal obsežno zbirko pridig v petih zvezkih z naslovom *Sveti priročnik* (*Sacrum promptuarium*). Za nas je še posebej zanimiv *Uvod blagovoljnemu bralcu* (*Praefatio ad benevolum lectorem*) z začetka 1. knjige (Svetokriški 1691: I, b 4a–c 2b). Sestavljajo ga dobre tri strani slovenskega besedila, predelane Kastelčeve (1684) latinske *Observationes* ter izvirni zaključni odstavek v latinščini.

Uvod se začne takole (Svetokriški 1691: I, b 4a–4b):

»IEft vejim de veliku njih fe bodo zhudili, de jeft fim fe podstopil moje pridige drukat sturiti v'flovenskim jesiku, dokler dofehmal obeden nej tiga fturil, de fi lih veliku lepshi flovenski jesik fo imeli, kakor je moj Vipauski, jest pak negledam na letu, temuzh na besfede S. Augustina. Kateri lhe nekadaj je fvetoval rekozh.⁷¹ *Ideoque utile est plures libros a pluribus fieri diverfo stylo, et idiomate, non diverfa fide, etiam de quaestionibus eisdem, ut ad plurimos res ipfa perveniat, ad alios sic, ad alios vero sic.* [Zato je koristno, da mnogi avtorji ustvarjajo mnoge knjige z različnim slogom in v različnih jezikih – ne pa tudi različnih ver; da ustvarjajo celo knjige o enakih vprašanjih, da bi sama stvar prispela do čimveč ljudi: do enih tako, do drugih drugače.] Kir hozhe rezhi de je nuznu, inu potrebnu pišfat, inu drukat v'flednem jesiku, de v'fim bo pomaganu, katero pomuzh vezhkrat tij Mashniki fo sheleli, inu profsili, de bi ijm moje flovenske pridige polfodil, inu prepisfat perpushtil, ali pak de bi ijh drukat pustil, satoraj jest hozhem lete moje dobre priatele pohleunu bugat, inu tulikain ijm pomagat kulikain premorem, dokler Tertullianus pravi.⁷² *Quid tam malignam, quam nolle prodeffe, cum possis.* [Kaj je slabšega, kot če nočeš koristiti, čeprav bi lahko?] Inu gvishnu bi veliku nuzalu, inu pomoglu, kadar bi vezh pridig v'flovenskim jesiku drukanih bilu, slasti taistim Mashnikom, kateri nijmaio zhaffa dolgu shtuderat, ali pak imαιο malu buqvi, de bi fi mogli pomagat, fakaj sledne buqve nej fo pernaredne sa nash folk: fatorai obeden nijma meni samirit, aku bom jeft s'Ciceronom rekai.⁷³ *Priftinis orbat muneribus, haec studia renovare*

⁷⁰ Za načela predstavitev jezikoslovnih zapisov gl. naš članek v prejšnji številki Slavistične revije.

⁷¹ Ob robu: »Libr. 1. de Trin. c. 1.«

⁷² Ob robu: »Lib. 1. cont. Marcio.«

⁷³ Ob robu: »Libr. 2. de Diuin.«

capimus, ut et animus molestijis hac potiffimum re leuaretur, et prodeffemus ciuibus nostris quarecunque possemus. [Ko so nam odvzeli prejšnje obveznosti, smo se na novo lotili teh prizadevanj, da bi po eni strani s tem – raje kot s čim drugim – dušo olajšali nadležnih skrbi in da bi po drugi strani koristili našim rojakom, kakor pač glede na okoliščine lahko.] «

V nadaljevanju pripomni, da se je odločil za objavo pridig, četudi se zaveda, da se bo – tako kot pri vsakem pisanju – našel kdo, ki jih bo kritiziral. Nato pa nadaljuje (Svetokriški 1691: I, b 4b–c 1a):

»Inu de fi lih fposnam de teshku je flovensku pifsat, inu cilu nej mogozhe v'taki vishi pifsat, de bi vfim sadosti mogal sturiti, ali fledno deshelo fe sglihat, dokler cilu tij, kateri blisi prebivajo, edn drugazhi, kakor ta drugi eno befsedo srezhe, satorai obene befsede nebom sasnamval, ali fe ima hitru, ali pozhasu srezhi, jest pak bom pifsal kakor so slovenzi pifsali. *Quia scribendum est more gentis, loquendum vero more regionis.* [Ker moramo pisati po šegi naroda, izgovarjati pa po šegi pokrajine.] Inu fe meni fdij de bo sadosti, de jest obene lashke, ali latinske, alj nemshe befsede ne bom meshal, temuzh, kar narvezh bo mogozhe lastne flovenske befsede bom nuzal, de jih bosh lahku fštopil, inu po tvoij desheli obernil, inu srekal, sa volo tiga tudi, kar je latinskiga nebom na flovensku preobernil, dokler Mashniki famij bodo letu fšturili: *Quia non sunt multiplicanda entia sine neceffitate.* [Ker bivajočega ne smemo množiti brez potrebe.]«

Slovensko besedilo sklene s prošnjo bralcu, naj iz mnogih pridig vzame tisto, kar potrebuje za svoje pridigarско delo, in da naj z razumevanjem sprejme morebitne napake ter jih popravi. Na koncu pa se obrne še k Bogu, ki ga prosi milosti, da bi dobro opravil svoje delo.

Kot nekakšen dodatek⁷⁴ v latinščini nato sledijo *Opažanja glede pisave in branja kranjskega jezika v starih kranjskih, hrvaških in ilirskih knjigah* (*Observationes in scriptione et lectione idiomatis Carniolici, iuxta antiquos libros Carniolicos et Slavos*), ki prinašajo predelano besedilo Kastelčevih *Opažanj* in o katerih bo več govora v nadaljevanju. *Opažanja* sklene z naslednjim zaključkom, ki mu sledi napoved novih zvezkov pridig, če se bo prvi zvezek dobro izkazal (Svetokriški 1691: I, c 2b):

»Te vrstice sem želel priložiti kot nekakšno opozorilo in opažanje,⁷⁵ četudi se jih najde tudi drugod. Iz smisla in iz besedne zveze⁷⁶ bo lahko vsak Slovenec ali Kranjec zlahka razbral, kako je treba [napisano] izgovarjati, in bo lahko izgovarjal po šegi domovine.«⁷⁷

V slovenskem uvodu lahko spremljamo (prvič v obravnavanem obdobju v slovenščini!) naslednjo vsebino:

⁷⁴ Nad besedilom je z večjima črkama napisano »NB«, torej *nota bene* 'dobro pomni'.

⁷⁵ Lat. *praemonitio* in *observatio*. Gre za neposreden namig na vire: Schönlebnov uvod se imenuje *Praemonitio ad lectorem* (*Opozorilo bralcu*), Kastelčev (1684 in enako predvideni rokopis, če je res obstajal) pa *Observationes In Lectione et Scriptione Idiomatis Carniolici iuxta antiquos Libros Carniolicos, Croaticos, et Ilyricos* (*Opažanja glede branja in pisave kranjskega jezika v starih kranjskih, hrvaških in ilirskih knjigah*).

⁷⁶ Prav tako po Schönlebnu (1672), le da je tam *connexio vocum* tu pa *connexio dictionum*.

⁷⁷ »Haec pro aliquali praemonitione, obervationeque apponere volui, licet haec alibi inveniantur, et ex fenfu, et dictionum connexionem qualiter pronunciari debeat, quisque Slauus, vel Carniolus facile colligere, ac iuxta Patriae morem enunciare poterit.«

1. Prvi odlomek bi povzeli takole. Ker obstaja potreba po knjigah s pridigami v slovenskem jeziku in ker jih doslej ni še nihče izdal, se je odločil natisniti svoje pridige, čeprav se zaveda, da njegova slovenščina ni najlepša, saj je zaznamovana z vipavskim narečjem – sam pravi, da rabi vipavski slovenski jezik. Svetokriški tudi dejansko piše v jeziku, ki je po eni strani naslonjen na tradicijo, na drugi strani pa kaže značilnosti vipavskega narečja (za dosedanje ugotovitve gl. Toporišič 2000: 405–412). Njegova zmožnost refleksije o delni odmaknjenosti njegovega jezika od »lepega slovenskega jezika« pa kaže, da je bila v tistem času zavest o tem, kaj je »lep« knjižni jezik, očitno že kar dobro zasidrana med (duhovniškimi) intelektualci. Svetokriški ni samo dobro poznal dotedanje knjižne bere 17. stoletja (in s tem tradicije slovenskega knjižnega jezika, kot so jo vzpostavili že slovenski protestantski pisci), ampak je bil tudi precej dobro seznanjen z govorom po različnih krajih Slovenije. Zato nam njegova (seveda retorizirano) kritična ocena svojega govora kaže predvsem njegovo občutljivost za jezikovne dileme, pred katere je bil ob pisanju postavljen.
2. Drugi odlomek je naslonjen na Schönlebna (1672), vendar ne nekritično. Najprej ponovi njegovo misel, da je slovenščina razdeljena v toliko narečij, da je nemogoče pisati tako, da bi popolnoma ustregel vsem prebivalcem. Zavrne pa njegov predlog, da bi zaznamovali samoglasnike, kjer je prišlo do samoglasniške krnitve. Še več, na načelni ravni je proti vsakemu označevanju tega »ali fe ima [beseda] hitru, ali pozhafsu srezhi«, torej proti označevanju naglasa ter drugih dialektalnih razlik med refleksi posameznih samoglasnikov v posameznih narečjih. Pisal bo tako »kakor so flovenzi pisali« – torej v skladu z normo slovenskih protestantskih piscev.⁷⁸ Takšen jezik pa naj se nato rabi po Schönlebnovem načelu o pisanju po šegi naroda in izgovarjanju po šegi pokrajine.⁷⁹

Svetokriški sklene odlomek z izjavo, da se bo izogibal rabi tujk oziroma citatnih besed. Tudi pri tem je naslonjen na Schönlebna, le da je nabor jezikov, iz katerih bi lahko jemal, spremenjen: poleg nemščine ima Svetokriški še italijanščino in latinščino. Merilo za tujost mu je enako kot Schönlebnu razumljivost. Tudi zato nas ne preseneča, da reče, da bo »kar narvezh bo mogozhe, lastne flovenske befse /.../ **nuzal**«.

Opažanja sledijo zgoraj analiziranemu Kastelčevemu besedilu iz leta 1684, vendar prinaša besedilo *Opažanj* pri Svetokriškem kar nekaj bistvenih novosti in pomembnih jezikoslovnih opažanj. Ker zelo podobno besedilo prinaša tudi prepis Gregorja Vorenca v rokopisnem latinsko-slovenskem slovarju, ki ga je Vorenc po Kastelčevi zasnovi napisal v letih 1703–1710, bomo skušali ob analizi besedila pri Svetokriškem analizirati še vpliv Kastelčevega besedila in vpliv obeh na Vorenčevo besedilo.

⁷⁸ To se navidez ne sklada s pravili za naglaševanje v latinskih *Opažanjih*, ki jih navaja v nadaljevanju: vendar le na videz. Svetokriški namreč naglašuje zelo malo; ko naglašuje, pa tega praviloma ne dela proti svojim izhodiščnim pravilom iz *Opažanj*.

⁷⁹ Svetokriški tu dobesedno navede Schönlebna, njegovo izvirno latinsko besedilo le nekoliko prilagodi sobesedilu: *Quare scribamur more gentis, loquamur more regionis.* > *Quia scribendum est more gentis, loquendum vero more regionis.*

Preoddaja Kastelčevega besedila iz leta 1684 bi namreč lahko potekala na dva načina:

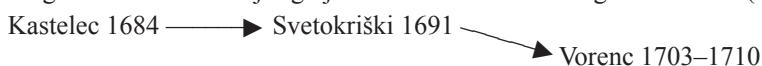
- a) prva možnost: Svetokriški in Vorenc sta se naslanjala na izgubljeno Kastelčevo besedilo:



Leto nastanka danes izgubljenega besedila, na katerega bi se naslanjala tako Svetokriški kot Vorenc, bi bilo leto 1687 (po oddaji *Navuka Chrftianskiga*, ki je izšel 1688, v tiskarno – *approbatio ordinarii* (Kastelec 1688:)(4b) ima datum 17. julij 1687) ali leto 1688 (Kastelec je umrl 19. junija). Valvasor (1689: II, 359–369) navaja, da je Kastelec imel leta 1687 za tisk pripravljen *Dictionarium Latino-Carniolicum*, kar seveda ne pomeni, da uvodnega besedila ne bi mogel izboljševati. Poleg tega bi bilo to besedilo lahko vzeto tudi iz kakega drugega Kastelčevega rokopisa. *Terminus ante quem* za uporabo takšnega Kastelčevega besedila pa bi bil odhod Janeza Svetokriškega iz Novega mesta 5. maja 1690 (Kožuh in Kralj 2000: 157).

Tako besedilo bi nato Svetokriški okrajšal, Vorenc pa prepisal (kakor je prepisal brez pomembnih sprememb vsa druga besedila). V prid tej možnosti govori dejstvo, da pri drugih besedilih Vorenc ni bil nagnjen h kombiniranju; da Svetokriški na koncu *Opažanj* pravi, da jih je priložil slovenskemu besedilu, čeprav se »te vrstice« najde tudi drugod; da najdemo v besedilu nov primer *Kapa*, medtem ko Svetokriški dosledno piše *Kappa*;

- b) druga možnost: Vorenc je zgolj skombiniral Svetokriškega in Kastelca (1684):⁸⁰



V tem primeru bi Svetokriški predelal Kastelčevo besedilo, Vorenc pa bi nato skombiniral Kastelčevo besedilo iz leta 1684 ter besedilo Svetokriškega iz leta 1691: vse to je imel Vorenc na razpolago v tiskani obliki. Proti tej tezi govori pravzaprav edino to, da Vorenc drugje takšnih besedil ni kombiniral, ampak jih je zgolj prepisoval.⁸¹

V prid tej možnosti govori dejstvo, da je Vorenc dobro poznal tako delo Kastelca kot delo Svetokriškega; da je novo besedilo pri A in O lahko napisal samo Svetokriški; da najdemo v besedilu nov primer *zhebella*, ki je zapisan, kakor je pisal Svetokriški, medtem ko bi ga Kastelec zapisal kot *zhibel(l)a*; da je naslov pri Vorencu nedvomno skombiniran:

Kastelec (1584)	Obfervationes In Lectione et Scriptione Idiomatis Carniolicum iuxta antiquos Libros <u>Carniolicos, Croaticos, et Illyricos</u>
Svetokriški	Obfervationes in scriptione et lectione idiomatis Carniolicum, iuxta antiquos libros Carniolicos et Slavos
Vorenc	Obfervationes in scriptione, et Lectione Idiomatis Carniolicum, iuxta antiquos libros <u>Carniolicos, Croaticos, et Illyricos, ac Slauos. Slovenci.</u>

⁸⁰ Da bi besedilo ustvaril kdo drug (poleg Kastelca, Svetokriškega in Vorenca), je malo verjetno.

⁸¹ Tak primer je npr. Kastelčev *Modus pronuciandi* iz let 1678 in 1682, ki se po vsebini podvaja tako s Schönlebnom kot z novim besedilom *Opažanj* po abecedi, pa ga Vorenc vseeno prepiše (Vorenc 1703–1710: 7b).

Poglejmo torej, kako si ustrezajo tri primerljiva besedila, ki so nam na voljo, in kako so medsebojno povezana:⁸²

Kastelec 1684	Svetokriški 1691	Vorenc 1703–1710
A. in B. Se nikoli ne spreminjata, pač pa se <i>á, ó in ú</i> z naglasom na koncu besede praviloma skrajšajo.	A. in B. Se vedno izgovarjata kot v latinščini in se nikoli ne spreminjata. Pač pa se mali <i>à ó in ú</i> z naglasom na koncu besede praviloma skrajša, npr. <i>Bogà, duhà</i>.	A. in B. Se vedno izgovarjata kot v latinščini in se nikoli ne spreminjata. Pač pa se <i>à, ó in ú</i> z naglasom na koncu besede praviloma skrajšajo, npr. <i>Bogà, duhà</i>.
C. Se zelo malo [vix] rabi, kajti namesto <i>C</i> se piše <i>Z</i> in včasih tudi <i>K</i>.	C. Se rabi <i>malo</i> [raro], kajti namesto <i>C</i> se piše <i>Z</i> ali <i>K</i> , npr. <i>zaguvajne, zhebella, kadilu, kardelu</i>. Ravno tako se morajo nekatere besede pisati s <i>C</i> , npr. <i>Chrifus, CerKye</i> in druge podobne besede, npr. <i>Ceffar, Capitan</i> itd.	C. Se <i>malo</i> [raro] rabi, kajti namesto <i>C</i> se piše <i>Z</i> ali <i>K</i> , npr. <i>Zaguvanje, zhebella, Kadillu, Kardelu</i>. Ravno tako se morajo nekatere besede pisati s <i>C</i> , npr. <i>Christus, CerKye</i> in druge podobne besede, npr. <i>Cefšar, Capitan</i> itd.
D. Ne more stati namesto <i>T</i> , kot npr. <i>tert, terte</i> 'trte'; drugače <i>terd</i> 'trd'.	D. Se nikoli ne spreminja in ne more stati namesto <i>T</i> , ker bi drugače spremenil pomen besede, kot npr. <i>Dellu</i> , kar pomeni 'delo'; če pa bi se pisalo s <i>T</i> , pomeni 'telo', <i>Tellu</i> ; podobno je na koncu besede, npr. <i>terd</i> pomeni 'trd', <i>Tert, Terte</i> (s črko <i>T</i>) pa pomeni 'trte'.	D. Se nikoli ne spreminja in ne more stati namesto <i>T</i> , ker bi drugače spremenil pomen besede, kot npr. <i>dellu</i> , kar pomeni 'delo'; če pa bi se pisalo s <i>T</i> , pomeni 'telo', <i>Tellu</i> ; podobno je na koncu besede, npr. <i>Terd</i> pomeni 'trd', <i>Tert, Terte</i> (s črko <i>T</i>) pa pomeni 'trte'.

⁸² Besedila so navedena na podlagi prevodov Kajetana Gantarja v (Stabej 1997: 593–594, 599); nekatera mesta so usklajena z našim načinom prevajanja, nekatera (doslej neprevedena) pa prevedena na novo. Na razlike in podobnosti med besedili opozarjamo s krepkim (skupne novosti glede na Kastelca), podčrtanim (dodano/spremenjeno besedilo) ali prečrtanim tiskom (izpuščeno besedilo).

Kastelec 1684	Svetokriški 1691	Vorenc 1703–1710
E. Če je nad črko <i>è</i> krativec, je tako, kot da bi bilo <i>ie</i> , npr. <i>grè</i> , kot bi bilo <i>grie</i> 'gre'. Če pa je <i>é</i> opremljen z ostrivcem, je tako, kot če bi bilo <i>ei</i> , npr. <i>vèzhnu</i> 'večno'.	E. Če je nad črko <i>è</i> krativec, je tako, kot da bi bilo <i>ie</i> , npr. <i>grè</i> , kot bi bilo <i>grie</i> 'gre'. Če pa je <i>é</i> opremljen z ostrivcem, je tako, kot če bi bilo <i>ei</i> , npr. <i>vèzhnu</i> 'večno'.	E. Če je nad črko <i>è</i> krativec, je tako, kot da bi bilo <i>ie</i> , npr. <i>grè</i> , kot bi bilo <i>grie</i> 'gre'. In če je <i>é</i> opremljen z ostrivcem, je tako, kot če bi bilo <i>ei</i> , npr. <i>vèzhnu</i> 'večno'.
[F nima]	F. Se nikoli ne spreminja. Tudi ne more namesto te črke stati <i>V</i> kot v nekaterih drugih jezikih, kajti drugače bi beseda spremenila pomen, npr. <i>Farij</i> pomeni 'duhovniki', <i>Varij</i> pomeni 'varuj'.	F. Se nikoli ne spreminja. Tudi ne more namesto te črke stati <i>V</i> kot v nekaterih drugih jezikih, kajti drugače bi beseda spremenila pomen, npr. <i>Farij</i> pomeni 'duhovniki', <i>Varij</i> pomeni 'varuj'.
[G nima]	[gl. G. M. N.]	G. Se nikoli ne spreminja.
H. Se zelo pogosto rabi na začetku, na sredini in na koncu besede, npr. <i>nuzh</i> 'noč', drugače <i>nuz</i> 'korist'.	H. Se zelo pogosto rabi na začetku, na sredini in na koncu besede, npr. <i>nuzh</i> 'noč', drugače <i>nuz</i> 'korist' tako da jo je treba včasih v eni sami besedi trikrat zapisati, npr. <i>Hlapzhizh</i>.	H. Se zelo pogosto rabi na začetku, na sredini in na koncu besede, tako da jo je treba včasih v eni sami besedi trikrat zapisati, npr. <i>Hlapzhizh</i>; rabi pa se tudi v primerih kot <i>nuzh</i>, <i>noč</i>, drugače <i>nuz</i>, <i>korist</i>.
I. <i>i</i> je samoglasnik, <i>j</i> je soglasnik, npr. <i>ima</i> 'ima', toda <i>jutri</i> 'jutri'. <i>î</i> s takšnim naglasom pa zveni kot v italijanščini <i>vigne</i> 'vinogradi', npr. <i>nîega</i> 'njega'. Podobno je z <i>ê</i> , npr. <i>preminên</i> ['premenjen'].	I. Kratki <i>i</i> je samoglasnik, dolgi <i>j</i> je soglasnik, npr. <i>jma</i> 'ima'; <i>jutri</i> 'jutri'. <i>î</i> s takšnim naglasom pa zveni kot v italijanščini <i>vigne</i> 'vinogradi', npr. <i>nîega</i> 'njega'. Podobno je z <i>ê</i> , npr. <i>preminên</i> ['premenjen'].	I. Kratki <i>i</i> je samoglasnik, dolgi <i>j</i> je soglasnik, npr. <i>jma</i> 'ima'; <i>jutri</i> 'jutri'. <i>î</i> s takšnim naglasom pa zveni kot v italijanščini <i>vigne</i> 'vinogradi', npr. <i>nîega</i> 'njega'. Podobno je z <i>ê</i> , npr. <i>preminên</i> ['premenjen'].
K. Se pogosto uporablja za <i>c</i> , npr. <i>Kamra</i> .	K. Se pogosto uporablja za <i>c</i> , npr. <i>Krona</i> , <i>Kapa</i> , <i>Kamra</i> .	K. Se pogosto uporablja za <i>c</i> , npr. <i>Krona</i> , <i>Kapa</i> , <i>Kamra</i> .

Kastelec 1684	Svetokriški 1691	Vorenc 1703–1710
L. M. N. Se nikoli ne spreminjajo.	L. Na koncu besede se <u>zelo pogosto</u> rabi kot nadomestilo za <i>V</i> , npr. <i>je pelal, je vstal, je dial</i> ; vendar se izgovarja kot <i>u</i> , torej <i>je pelau, itd.</i> G., M. in N. Se nikoli ne spreminjajo in se tudi zelo težko pišejo dvojno; izjema so le lastna imena, npr. <i>Ioannes</i> .	L. Na koncu besede se zelo pogosto rabi kot nadomestilo za <i>V</i> , npr. <i>je pelal, je vstal, je dial</i> ; vendar se izgovarja kot <i>u</i> , torej <i>je pelau, itd.</i> M. in N. Se nikoli ne spreminjata in se tudi zelo težko pišeta dvojno; izjema so le lastna imena, npr. <i>Ioannes</i> .
O. Če ima <i>ó</i> naglas, se skrajša, npr. <i>gredó</i> 'pridejo' drugače <i>gredo</i> 'bruno'; <i>ò</i> s krativcem se komaj kdaj rabi.	O. Če ima <i>ó</i> <i>ò</i> naglas, se skrajša, kot npr. <i>gredó</i> <i>gredò</i> 'pridejo'; drugače <i>gredo</i> , kar pomeni ponekod 'bruno', pri nas <i>tram</i> . <i>ò</i> s krativcem se komaj kdaj rabi.	O. <i>ó</i> <i>ò</i> Če ima naglas, se skrajša, kot npr. <i>gredó</i> , <i>gredò</i> 'pridejo'; drugače <i>gredo</i> , kar pomeni ponekod 'bruno', pri nas <i>tram</i> ; <i>ò</i> s krativcem se komaj kdaj rabi.
Ph. Kot nadomestilo za <i>F</i> se ne uporablja, razen v lastnih imenih, npr. <i>Ioseph</i> .	Ph. Kot nadomestilo za <i>F</i> se ne uporablja, razen v lastnih imenih, npr. <i>Philip</i> , <i>Joseph</i> .	Ph. Kot nadomestilo za <i>F</i> se ne uporablja, razen v lastnih imenih, npr. <i>Philip</i> , <i>Ioseph</i> .
Q. Se zelo malo rabi, razen <i>buque, cèrque, itd.</i>	Q. Se zelo redko rabi, razen <i>buque, Cerque</i> ; vendar se te besede praviloma lahko pišejo tudi s <i>K</i> . Zato se rabi <i>K</i> namesto <i>Q</i> .	Q. Se zelo redko rabi, razen <i>Buque, Cerque</i> ; vendar se te besede praviloma lahko pišejo tudi s <i>K</i> . Zato se rabi <i>K</i> namesto <i>Q</i> .
R. Se ne spreminja.	R. in T. Se nikoli ne spreminjata in se tudi ne more pisati namesto črke <i>Ð</i> .	R. Se nikoli ne spreminja.
T. Se ne more uporabljati namesto <i>d</i> , kot je že zgoraj omenjeno.		T. Se nikoli ne spreminja; in se tudi ne more pisati namesto črke <i>D</i> .

Kastelec 1684	Svetokriški 1691	Vorenc 1703–1710
S. Dolgi <i>f</i> , npr. <i>fad</i> 'sadež'; drugače <i>sad</i> 'zad[aj]'. <i>fh</i> npr. <i>fhalit</i> 'šaliti [se]', drugače <i>shalit</i> 'žaliti'.	S. Največja pa je razlika med kratkim <i>s</i> in dolгим <i>f</i> , ker se kratki <i>s</i> izgovarja blažje, dolgi <i>f</i> pa bolj ostro, tako da spremeni pomen besede, kot npr. <u>beseda sadet, če se piše z malim (s)</u> , pomeni 'zadeti', z dolгим <i>f</i> pa <i>fadet</i> 'saditi'. Tako <i>sad</i> pomeni 'zad[aj]', <i>fad</i> pa 'sadež'. = Enako se zgodi, če se črki <i>s</i> pridruži pridih, tako da pomeni <i>shalit</i> 'žaliti', z dolгим <i>f</i> pa 'šaliti [se]': <i>fhalit</i> . V latinščini in italijanščini se na začetku in sredi besede praviloma vedno piše dolgi <i>f</i> , v našem jeziku pa ne.	S. Največja pa je razlika med kratkim <i>s</i> in dolгим <i>f</i> , ker se kratki <i>s</i> izgovarja blažje, dolgi <i>f</i> pa bolj ostro, tako da spremeni pomen besede, kot npr. <u>beseda sadet, če se piše z malim (s)</u> ; pomeni 'zadeti', z dolгим <i>f</i> pa <i>fadet</i> 'saditi'. Tako <i>sad</i> pomeni 'zad[aj]', <i>fad</i> pa 'sadež'. – Enako se zgodi, če se črki <i>s</i> pridruži pridih, tako da pomeni <i>shalit</i> 'žaliti', z dolгим <i>f</i> pa <i>fhalit</i> 'šaliti [se]'. V latinščini in italijanščini se na začetku in sredi besede praviloma vedno piše dolgi <i>f</i> , v našem jeziku pa ne.
V. Kot samoglasnik je <i>u</i> , npr. <i>ure</i> 'ure'; drugače pa bi <i>vre</i> s soglasnikom pomenilo 'vre'.	V. Kadar opravlja vlogo samoglasnika, se piše <i>u</i> , kadar pa preide v soglasnik, se piše <i>v</i> , s tem da zaobseže ¹ tudi naslednji samoglasnik, npr. <i>ure</i> 'ure' in s soglasnikom <i>vre</i> , kar pomeni 'vreti'.	V. Kadar opravlja vlogo samoglasnika, se piše <i>u</i> , kadar pa preide v soglasnik, se piše <i>v</i> , s tem da zaobseže tudi naslednji samoglasnik, npr. <i>ure</i> 'ure', in s soglasnikom <i>vre</i> , kar pomeni 'vreti'.
[X. pri vseh treh je rešitev enaka]		
Y. Sredi besede se <i>y</i> izgovarja kot <i>î</i> . Zveni podobno kot v italijanščini <i>vigne</i> 'vinogradi', npr. <i>nym</i> 'njim'. <i>y</i> na koncu besede se skrajša, npr. <i>sgony</i> 'zvoni', drugače bi bilo <i>sgoni</i> 'zvôni', <i>fiojy</i> 'stoji', fe bojy 'se boji'.	Y. Sredi besede se <i>y</i> izgovarja kot <i>î</i> , npr. <i>Syn</i> , <i>lyst</i> , <i>sydat</i> . Zveni podobno kot v italijanščini <i>vigne</i> 'vinogradi', npr. <i>nym</i> 'njim'. <i>y</i> Na koncu besede se skrajša, npr. <i>sgony</i> 'zvoni', drugače <i>sgoni</i> 'zvôni', <i>fiojy</i> 'stoji', fioi 'stój'.	Y. Sredi besede se <i>y</i> izgovarja kot <i>î</i> , npr. <i>Syn</i> , <i>lyst</i> , <i>Sydat</i> . Zveni podobno kot v italijanščini <i>vigne</i> 'vinogradi', npr. <i>nym</i> 'njim'. <i>y</i> na koncu besede se skrajša, npr. <i>sgony</i> 'zvoni', drugače <i>sgoni</i> 'zvôni', <i>fiojy</i> 'stoji', fioi 'stój'.

Kastelec 1684	Svetokriški 1691	Vorenc 1703–1710
Z. Ima včasih dodano črko <i>h</i> , npr. <i>nyzh</i> 'nič', včasih pa ne, npr. <i>konz</i> 'konec'. Kadar se beseda v ednini konča na <i>za</i> , mora imeti v množini <i>ze</i> , npr. <i>Diviza Divize</i> , ne pa <i>Divice</i> .	Z. Stoji v tem jeziku praviloma nemesto <i>C</i> , npr. <i>zegu</i> , <i>zhebella</i> . Ima včasih dodano črko <i>h</i> , npr. <i>nyzh</i> 'nič', včasih pa ne, npr. <i>konz</i> 'konec'. Kadar se beseda v ednini konča na <i>za</i> , mora imeti v množini <i>ze</i> , npr. <i>Diviza Divize</i> , ne pa <i>Divice</i> .	Z. Stoji v tem jeziku praviloma nemesto <i>C</i> , npr. <i>zegu</i> , <i>zhebella</i> . Ima včasih dodano črko <i>h</i> , npr. <i>nyzh</i> 'nič', včasih pa ne, npr. <i>Konz</i> 'konec'. Kadar se Beseda v ednini konča na <i>za</i> mora imeti v množini <i>ze</i> , npr. <i>diviza divize</i> , ne pa <i>divice</i> .

Iz gornje preglednice lahko precej jasno razberemo, kakšne so razlike med besedilom pri Svetokriškem in pri Vorencu. Vorenčevo besedilo je daljše, vendar vsi dodatki ustrezajo prvotnemu Kastelčevemu besedilu. To pomeni, da je, če drži naša prva hipoteza, Svetokriški izgubljeni rokopis krajšal, Vorenc pa ga je le prepisal. Če drži naša druga hipoteza, pa je Svetokriški dodal Kastelčevemu besedilu vrsto novih dodatkov, hkrati pa je naredil tudi nekaj okrajšav. Vse, kar je Svetokriški okrajšal, je dal Vorenc spet nazaj v besedilo. Edino mesto z izpuščenimi besedami glede na Svetokriškega (npr. *beseda sadet*, če se piše z malim (*s*)) kaže bolj a nepozornost pri prepisovanju, kot na premišljeno dejanje. Podobno je z besedami, izpuščenimi glede na prvotno Kastelčevo besedilo (ki ga Svetokriški nima: *Kadar se Beseda v ednini konča na za*) tudi tu gre slogovno za korak nazaj in zato skoraj gotovo za nepozornost pri prepisovanju. Zaključimo torej lahko, da Vorenčevo besedilo – ne glede na to, katera hipoteza drži – ne prinaša nič novega.

Poglejmo torej, kaj (vsebinsko) novega je prineslo besedilo, ki ga je napisal »neohranjeni« Kastelec ter prepisal Svetokriški ali ki ga je napisal Svetokriški:

- pri A in B je dodana opomba, da se izgovarjata kakor v latinščini – to je tudi edini namig na latinščino v celotnem besedilu;
- pri A je spremenjen naglas, ki ga imajo besede naglašene na koncu, ki naj bi se »skrajšale« (prim. Kastelec 1682): ostrivec je spremenjen v krativec, kar je glede na izjavo o »krajšanju« tudi bolj logično.⁸³ Poleg tega sta izpuščena druga dva samoglasnika, za katera naj bi po Kastelcu veljalo enako pravilo: *ó in ú*. Kakor pri A je popravljeno besedilo tudi pri O. Ustrezno novemu naglasu sta pri A dodana dva nova primera (*Bogà, duhà*), pri O pa je primer *gredó* popravljen v *gredò*.⁸⁴ Posledično je črtana tudi opomba pri O, da se *ò* s krativcem komaj kdaj rabi. Naštete spremembe so edine, ki jih lahko nedvomno pripišemo zgolj Svetokriškemu: drugače imata tako Kastelec (1684) kot Vorenc. Te spremembe se tudi zelo dobro pokrivajo s praktično rabo naglasov pri Svetokriškem (Snoj 2006: XI–XII). Hkrati pa Vorenčevo besedilo kaže na možnost, da je kombiniral besedilo Svetokriškega in Kastelca (1684), in sicer takole:

⁸³ Pri tem moramo seveda upoštevati tedanji in ne današnji način razmišljanja.

⁸⁴ Analiza rabe naglasov kaže, da je takšno pravilo tudi upošteval: ostrivec nad *o* tako pogosteje kaže na nenaglašeni *o* (Snoj 2006: XII).

Kastelec (1684): *á, ó in ú*; Svetokriški: *à*; Vorenc: *à, ó in ú*.

Kastelec (1684): Če ima *ó* naglas, se skrajša, npr. *gredó*; Svetokriški: Če ima *ò* naglas, se skrajša, kot npr. *gredò*; Vorenc: *ó ò* Če ima naglas, se skrajša, kot npr. *gredó, gredò*.

- pri D je še nazorneje opisano razlikovanje med *d* in *t*; Kastelčevemu primeru za razlikovanje *d* in *t* na koncu besede, je dodan še primer za pomensko razlikovalnost na začetku besede: *Dellu : Tellu*. Kastelčevo besedilo pri T pa je izpuščeno;
- pri E je črtana razlaga izgovora *é* z ostrivcem (v primerjavi z *è* s krativcem), s tem pa razlika med *je* in *eĭ* – to ustreza tudi dejanskemu stanju, saj pri Svetokriškem naglasno znamenje nad *e* (najpogostejši je res ostrivec) najpogosteje označuje tako (mesta, kjer je bil ali bi lahko bil) *je* kot *eĭ* (poleg tega tudi dvofonemski sklop *je* oz. *eĭ*);⁸⁵
- v celoti nova je opomba o razlikovanju med črkama *f* in *v* (pri F). Gre za praktično opozorilo, da črk v slovenščini ne smemo enačiti (kot »v drugih jezikih« – mišljena je seveda predvsem nemščina), saj označujeta dva različna pomenskorazlikovalna glasova, npr. *Farij, varij*;
- pri H je dodan (zelo posrečen) primer *Hlapzhizh*, ki zajema vse možne položaje *h*, opisane v osnovnem pravilu, ter dodatna razlaga primera. Črtan pa je Kastelčev primer *nuzh : nuz*, ki opozarja na zapisovanje glasu [č] s *zh*. Podobno je črtan tudi Kastelčev primer pri Z: *nyzh : konz* ter razlaga, da ima lahko »z včasih dodano črko *h*, /.../ včasih pa ne«. To je povzročilo, da podatka o izgovarjavi *zh* kot [č] pri Svetokriškem ni več.
- z več novimi primeri je opremljena nekoliko razširjena razlaga razlik med rabo črk *c*, *z* in *k* pri C: *zaguvajne, zhebella, kadilu, kardelu, Chriftus, CerKve, Ceffar, Capitan*. Enako je z dodatnima primeroma razširjena razlaga pri K: *Krona, Kamra*. Na možnost rabe črke *k* je na novo opozorjeno tudi pri Q. Pri Z je na novo dodano pravilo, ki je navedeno že pri C, prav tako je en primer ponovljen, en pa je nov: *zegu*. Celotno Kastelčevo besedilo pri Z je izpuščeno;
- pri I ter Y sta izpuščeni razlagi izgovora [nj] s pomočjo italijanščine, pri I pa je dodano še poimenovanje *kratkega i* ter *dolgega j*;
- gotovo najpomembnejši dodatek, ki ga prvič zasledimo v besedilu Svetokriškega, je opozorilo, da se L »na koncu besede zelo pogosto«⁸⁶ rabi kot nadomestilo za *v* /.../, vendar se izgovarja kot *u*«. Prav ta dodatek je vzrok, da se nam zdi pomembno ugotavljati, kdo bi bil lahko pravi avtor novih dodatkov. Gre namreč za prvo teoretično opazanje o zapisu odrazov izglasnega in predsoglasniškega *l*, ki je začel že v zapisih proti koncu 16. stoletja dosledneje prehajati v *u*, pod vplivom tradicije pa se je še vedno večinoma zapisoval kot *l*.⁸⁷ Na vsak način lahko brez dvoma Svetokriškemu priznamo, da je prvi, ki je tako opazanje zapisal v kakem natisnjem delu. Primeri: *je pelal, je vstal, je dial*, izgovor kot: *je pelau*;
- pri G, M, N je novo opozorilo, da se praviloma ne pišejo dvojno. Izjema so le lastna imena, npr. *Ioannes*;

⁸⁵ Glede tega, kaj dejansko označuje pri Svetokriškem krativec gl. Tomšič 1931: 2, Snoj 2006: XI–XII.

⁸⁶ Odstopanja z zapisom z *u* najdemo tudi pri Svetokriškem (Snoj 2006: XI), tako da je »zelo pogosto« tu povsem na mestu.

⁸⁷ O problematiki doslej naizčrpnje Rigler (1961–1962: 241–252).

- pri Ph je dodan nov primer za *ph* na začetku besede: *Philip*;
- po Schönlebnu je – skoraj dobesedno – razširjena razlaga pri S. Primeri so ohranjeni, saj so bili že prej vzeti iz Schönlebn. Na novo pa je dodana opomba, da se »v latinščini in italijanščini na začetku in sredi besede praviloma vedno piše dolgi *f*, v našem jeziku pa ne«;
- na novo je tudi razširjen opis razlike med *u* in *v*, vendar brez posebne nove vsebine in z istima primeroma.

Glede avtorstva lahko slednjič rečemo naslednje. Nobeni od hipotez o avtorstvu ne moremo nedvomno pritrditi. Ker pa v prid možnosti, ki ne predvideva, da se je kako vmesno besedilo izgubilo, vendarle govori nekoliko več argumentov, lahko v skladu s splošno prakso v preoddajni teoriji tehtnico zaenkrat prevesimo v prid drugi možnosti:



V zadnjem navedenem odlomku Svetokriški najprej precej nedvoumno namigne na oba vira za svoje besedilo, saj uporabi besedi *praemonitio* (s katero je naslovljen Schönlebnov uvod) ter *obfervatio* (s katero je naslovljen Kastelčev (1684) uvod). Nadaljnje besedilo je posneto po Schönlebnu, le da je dodano poimenovanje govorcev jezika (*Slovinci ali Kranjci*), za izraz besedna zveza (dobesedno: zveza besed) pa sta namesto Schönlebnovih besed *connexio vocum* uporabljeni besedi *connexio dictionum*.

Vpliv predhodnih besedil: Schönleben 1672, Kastelec 1684 (ali izgubljeni poznejši Kastelec); posredno tudi Kastelec 1678, 1682.

Vpliv na poznejša besedila: Vorenc 1703–1710 (verjetno), HG 1715, morda Hipolit 1715 (EiL).

Literatura: Poleg izborov je celotno delo Janeza Svetokriškega izšlo v faksimilu (Svetokriški 1998). Jernej Kopitar (1808: 74–75) omenja *Observationes*, za katere naj bi Svetokriški vzel kot vzorec Kastelčevo besedilo ter naredil nekaj sprememb. Besedilo omenjajo in kratko komentirajo Stanislav Škrabec (JD 2: 401; komentirano v Orel 2006: 102), Franc Tomšič (1931: 1–15), Jože Toporišič (1967: 16; 1987: 262), Mirko Rupel (1987: vii, xxviii), Breda Pogorelec (1995: 287) in Anita Peti-Stantić (2008: 214–215), temeljne podatke in literaturo o Svetokriškem z jezikovnega vidika pa so zbrali Toporišič (2000), Irena Orel (2000, 2006) in Marko Snoj (2006: vii–xv). Zbornik o Svetokriškem s številnimi novimi podatki je izšel leta 2000 (Pogačnik in Faganel 2000). – Osnovni podatki: SBL (Glonar 2009b [1928]), ES (Pogačnik 1990: 264).

6 Gregor Vorenc: Besedila v rokopisnem latinsko-slovenskem slovarju (1703–1710)

Gregor Vorenc (1659/60, Kamnik–1730, Ljubljana), diskalceatski redovnik Franc Ksaver od sv. Ignacija je v letih do 1700 zapisoval besede v Frisijev slovar iz leta 1592, nato pa je v letih 1703–1710 prepisal, dopolnil in za tisk pripravil (neohranjeni rokopisni) slovar Matije Kastelca in ga naslovil kot *Latinsko-kranjski slovar*

(*Dictionarium Latino-Carniolicum*). Dobro je poznal tudi delo Janeza Svetokriškega, saj si je zapisoval slovenske pridige, ki so bile deloma povzete po njegovem *Svetem priročniku*. V uvodu je, kot smo za *Opažanja* pokazali že zgoraj pri Svetokriškem, v prepisih nanizal več dotedanjih jezikoslovnih opomb, ki pa se jih v slovarju ni v celoti držal – tam je rabil povsem svoj črkopis in pravopis (Stabej 1997: 573). Glede na to, da kot konec pisanja svojega slovarja navaja 46. leto svoje starosti oziroma leto 1706 (235b), najmlajšo letnico (1710) pa najdemo med prepisi uvodnih besedil (7b),⁸⁸ lahko sklepamo, da je te opombe prepisal na koncu. Poglejmo si, kaj je prepisal in kakšne spremembe je naredil:

1. Na strani 6a po naslovnici in uvodnih besedilih na vrhu strani najprej prepíše zadnji del *Opažanj*, ki jih pri Svetokriškem ni, ima pa jih Kastelec (1684). Gre za seznam ločil ter podatek o pisavi lastnih imen. Glede na Kastelca je (poleg zamenjave I z J) rabil (: :) namesto (). Ta del Kastelčevega besedila stoji na tej strani verjetno zato, ker je na strani 7a spodaj zmanjkalo prostora.
2. Na naslednjih dveh straneh (6b–7a) sledijo *Opažanja glede pisave in branja kranjskega jezika v starih kranjskih, hrvaških, ilirskih in slovenskih (Slovenci) knjigah (Observationes in scriptione, et Lectione Idiomatis Carniolicis, iuxta antiquos libros Carniolicos, Croaticos, et Illyricos, ac Slauos. Slovenci)*, o katerih smo nadrobno pisali že zgoraj pri Svetokriškem.
3. Na strani 7b, označeni z letnico 1710, najdemo prepis Kastelčeve opombe iz leta 1678 (oziroma 1682). V prvem stavku je črkam *s, f, sh* in *fh* dodal še *s* in *S*, tako da se novo besedilo glasi: »Zelo velika je razlika med črkami *s in f* ter *sh in fh* /.../«. Zadnji stavek Kastelčevega besedila ne stoji na tej strani, ampak na strani 244b, kjer ima zapisanih tudi nekaj drugih prebliskov, ki bi se jih pri tisku lahko vstavilo kam na začetek knjige. Besedilo je spremenjeno ustrezno okoliščinam:

Kastelec 1678	Če bo pazljivi bralec v tem malem delu našel napako, naj odpusti ali moji nevednosti ali tiskarju ali kranjskemu jeziku, ki nima slovnice.
Vorenc	Če bo pazljivi bralec v tem slovarju našel kako napako, naj odpusti ali moji nevednosti in bodočemu tiskarju ali kranjskemu jeziku, ki nima slovnice. ²

4. Na straneh 9a–9b ter 268a (ki jo je bilo treba vstaviti za 9b) najdemo prepis slovničnega dela Schönlebnovega *Opozorila bralcu* iz leta 1672, pri čemer je Vorenc v (novih) prvih dveh odstavkih naredil nekaj sprememb (krepko so označeni dodatki, prečrtano pa tisto, kar je glede na Schönlebnova črtal):

»Slovanski/slovenski [*Slavonicus* je spremenjeno v *Sclavonicus*] jezik, iz katerega je izšel tudi kranjski, ima tako zelo različna narečja, da je pogosto že v isti domovini med njimi velikanska razlika, ena pokrajina od druge pa se sploh popolnoma razlikuje. Zato je nemogoče izdati vsemu ljudstvu ~~skupno knjigo~~ **Evangelijev skupen slovar**, ki bi se v vseh besedah

⁸⁸ Ostale letnice, ki jih najdemo v slovarju so: 1703 in 1704 ob koncu osrednjega dela slovarja (233b). Na strani 244b, kjer ima razne dodatke, pa najdemo letnici 1703 in 1710.

v celoti nasmehnil vsem posameznikom. Čez staro knjigo, ki jo je objavil Tomaž, deveti ljubljanski škof častitljivega spomina, že dolgo poslušamo pritožbe, da je v njej mogoče brati mnogo hrvaških in dalmatinskih besed. Toda, kako naj se nadomestijo z drugimi, ko pa ni na voljo domačih?

Kranjski jezik je istega izvora kot hrvaški in dalmatinski in slovanski/slovenski, vendar se od obeh razlikuje v mnogih besedah in zlasti v narečju; poleg tega pa tudi ne premore toliko lastnih besed, da ne bi kdaj potreboval izposojenih. Nekateri se bodo pritoževali čez nekatere nemške besede. Toda kadar nam manjka lastnih besed, bomo rajši uporabljali te, ki smo jih že navajeni; kot pa hrvaške, ki so središču Kranjske povsem neznane. Malokateri Ljubljančan bo razumel besedo *jesér*, s katero Hrvati označujejo število tisoč, zato se med ljudstvom rajši uporablja iz nemščine prevzeta beseda *tauschent*.«

Kot vidimo, je zabrisal vse omembe Hrenovega lekcionarja in vstavil omembo svojega slovarja. Poleg tega je iz neznanega razloga izbrisal vse omembe hrvaškega (ne pa tudi dalmatinskega) jezika. Ko govori o izvoru kranjskega jezika, ima namesto: »Kranjski jezik je istega izvora kot hrvaški in dalmatinski,« Vorenc: »Kranjski jezik je istega izvora kot dalmatinski in slovanski/slovenski [Slavonicus],« kar je vsebinsko gotovo korak nazaj.

Na konec besedila v celoti je dodan še Schönlebnov (1672: Bb) zadnji stavek: »Vzemi bralec in bodi zdrav!«⁸⁹

Poleg teh prepisov lahko omenimo še seznam števil *Zifre Crainskiga shtivenia, ali nékadashnîga* (234a–235b), ki so sicer del dodatkov k slovarju, so pa zanimive, ker gre za prvi tak seznam po Bohoriču. Vpliv Bohoriča ni dokazljiv, saj je razlik veliko.

Vpliv predhodnih besedil: Schönleben 1672, Kastelec 1678, 1682, 1684, verjetno Svetokriški 1691; morda tudi izgubljeni poznejši Kastelec.

Vpliv na poznejša besedila: morda Hipolit 1715 (EIL).

Literatura: Rokopis hrani knjižnica bogoslovnega semenišča v Gorici, fotografije so dostopne na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ter v NUK-u v Ljubljani. Vorenčeve prepise različnih latinskih besedil je prevedel Kajetan Gantar in so natisnjeni v Stabeju (1997: 588–599) v redakciji Majde Merše. Tam so objavljene tudi fotografije ustreznih strani v rokopisu. O Kastelec-Vorenčevem slovarju na splošno⁹⁰ ter na kratko o omenjenih besedilih pišeta Jože Stabej (1997: 563–575; o preoddaji besedil gl. tudi kratke opombe Majde Merše v oglatih oklepajih na str. 589–599) in Irena Orel (1989b [Stabejeva spremna študija je nastala prej in jo je avtorica poznala v tipkopisu]: 291–302), ki na kratko omenja tudi nekatere poudarke iz prepisanih besedil. Za splošne podatke o Kastelec-Vorenčevem slovarju ter o medsebojnih odnosih med tedanjimi slovarji gl. Orel (1989, še posebej str. 12–28, 136–137 ter ustrezne opombe). Dejansko stanje v pravopisu slovarja poleg Stabeja opisuje (po Jakobu Šolarju) še Jože Toporišič (1989: 242–243). – Osnovni podatki: SBL (Suhadolnik 2009 [1986]), ES (Orel 2000a: 361).

⁸⁹ »Fruere lector, et vale.«

⁹⁰ Breznikove razprave o slovenskih slovarjih (Breznik 1926, za nas so zanimive str. 121–143) ne nava-jamo posebej, ker njena temeljna dognanja obnavljajo ter dopolnjujejo novejša študija. Seveda pa je še vedno nepogrešljivo in za to dobo edino daljše, a hkrati strnjeno besedilo za študij zgodovine slovenskega slovaropisja (kratek pregled ima npr. Novak 1970: 171, nekoliko daljši pregled prvih obdobj pa Orel 1989).

7 Hipolit Novomeški: *Predgovor bralcu* (1711)

Kapucin **Hipolit Novomeški** (s pravim imenom J. A. Gaiger; 1667, Novo mesto – 1722, Kranj) je poleg svojega prevajalskega (prirejevalskega) dela napisal tudi slovar in slovnico. Medtem ko smo o slovnici pisali na drugem mestu, sta za naš pregled pomembni uvodni besedili iz rokopisnega slovarja in dveh novih izdaj leksikonarja. V rokopisnem *Predgovoru bralcu* (*Praefatio ad lectorem*) na začetku *Trijezičnega slovarja* (*Dictionarium trilingue*), ki obsega dobre tri strani rokopisa, lahko beremo naslednje (Hipolit 1711: Fa–Gb):

»Ne čudi se, dobrohotni bralec, da sem si drznil natisniti⁹¹ ta *Trijezični slovar*, česar ni do zdaj poizkusil še nihče. Ko sem sprva začenjal pisati to delo, ga nisem, priznam, nikdar nameraval dati v tisk. Niti pomisliti nisem hotel na to, kar se je mnogim bolj veščim tega jezika zdelo vsaj nadvse težko, če že ne nemogoče. Na začetku sem si zatoorej za cilj svojega dela, proti kateremu sem se že lezel usmeriti, zadal samo, da bi spisal našim novim in neizkušenim⁹² slovenskim pridigarjem nekakšen slovar v primernem obsegu in bi ga spisanega pustil, da bi ga uporabljali, ko bi sestavljali svoje pridige. Kajti ko sem opazil omenjene nove in neizkušene pridigarje, ko so mnogokrat letali sem in tja in od bolj izkušenih skušali izvedeti pravi pomen imen,⁹³ glagolov in stavkov, tedaj sem postal do njih usmiljeno mehkoben; ko so mi sami povedali vso resnico, sem namreč spoznal, da so včasih porabili domala toliko časa za raziskovanje prirojenega jezika kakor za poglobitni študij pridige.

Težavnost tega jezika namreč ne izhaja iz tega, da bi mu manjkalo pravih poimenovanj, saj je slovanski/slovenski jezik eden od prvotnih jezikov, iz katerega izvira, kot priča nadvse slavni gospod Vajkard Valvasor, kronist Kranjske, nad petnajst jezikov in ki pred drugimi jeziki izkazuje takšno odličnost, da se je v njem brala maša že pred mnogimi stoletji, nemara že od časov cerkvenega učitelja svetega Hieronima, ki mu je bil ta jezik rojstni jezik, in se bere vse do danes v mnogih delih Ilirije, še posebno obmorskih. Mašo pa je odobril in razširjeval Sveti sedež, kar običajno ni dopuščeno nobenemu jeziku, če ni popoln.

Zato ni neprijetno slišati zgodbe, ki so jo spominu predali zaupanja vredni možje: Na Dunaju v Avstriji pred približno petdesetimi leti se je namerilo, da je nek mož nekega določenega reda, nadvse učen in vešč jezikov, razglasil razpravo o svojih teoloških tezah v vseh jezikih. Med nasprotovalci⁹⁴ je bil nek pater Družbe Jezusove po rodu Kranjec. Da bi preveril branilčevo znanje slovenskega/slovanskega jezika, je izoblikoval ta šaljivi dokaz:⁹⁵ *Kuliku Klinzou góri, tuliku Klinzou dóli: atqui*⁹⁶ *shtiri Klinzi góri; ergo shtiri Klinzi doli*. Branilec je obnemel, priznal je, da tega jezika ne pozna, nasprotovalec pa je z druge strani znova dejal, da je naslov teze *Razpravljalo se bo v vseh jezikih*. Branilec je odgovoril z razločevanjem: »Razpravljalo se bo v vseh popolnih jezikih, ne pa v nepopolnih.« Nasprotovalec ni soglašal. Navedel je, da je tisti jezik, v katerem se z odobritvijo Svetega sedeža bere maša, kakor se z odobritvijo istega Svetega sedeža bere maša v slovanskem/slovenskem jeziku, popoln

⁹¹ Lat. *typis evulgare*. Slovar, ki je sicer ostal v rokopisu, je bil v celoti pripravljen za tisk.

⁹² Z zvezo *nov in neizkušen* prevajamo lat. besedo *novellus*.

⁹³ Mišljeni so samostalniki in pridevniki.

⁹⁴ V retoričnoteoretičnem pomenu besede. Vsaka teza je lahko imela branilce (*defendentes*) in nasprotovalce, napadalce (*oppugnantes*).

⁹⁵ Spet v retoričnoteoretičnem pomenu besede (*argumentum*).

⁹⁶ *Atqui ... ergo* = 'če torej ... tedaj'.

jezik. Torej je slovanski/slovenski jezik popoln. Tako je bila razprava prekinjena ob smehu prisotnih in ne brez rdečice na branilčevem obrazu.

Zatorej je slovanski/slovenski jezik, ki ga drugi imenujejo ilirski jezik, prvoten,⁹⁷ popoln, od drugih neodvisen, niti ni brez pravih in in njemu lastnih besed, ki jih navadno ljudstvo prav dobro pozna. Vzrok pa, da [slovenski jezik], ko ga rabijo izobraženci, velikokrat izgubi svojo popolnost, po mojem mnenju ni v nasprotju z zgoraj povedanim. Izobraženci se namreč poleg rojstnega jezika naučijo še mnoge druge jezike – ali pa vsaj nemški jezik; njega se najbolj in domala kot edinega, kot je navada v Avstriji, tudi po vsej vojvodini Kranjski naučijo v ljudskih šolah, na gimnazijah, v mestnih hišah, na sodiščih, pri obravnavah in pisanju. Če se tedaj nameri, da govorijo v slovenskem jeziku, in če nimajo takoj pri roki ustrezne besede, le-to precej priberačijo iz nemščine, ki so se je naučili poleg maternega jezika, in mnogokrat delajo prav smešne, iz nemščine in slovenščine mešane stavke. Predvsem zato slovenski jezik tudi pridigarjem običajno naloži kar precej dela pri sestavljanju in podajanju pridige. Zavoljo tega so si vedno želeli slovenski slovar, s katerim bi si lahko pomagali pri svojih pridigah. Ko so torej nekateri izmed patrov našega reda in izmed duhovnikov nadvse spoštovanega gospoda župnika videli nekaj ternijev⁹⁸ mojega začetega dela, me polni skrbi niso nehali hrabriti in vzpodbujati, naj tega dela ne spišem samo za zasebno pomoč nekaterim, ampak naj ga v skupno korist pridigarjev s pomočjo tiska naredim javnega.

Ugodil sem prošnji in predal svoj razum koristnemu nasvetu. Delo sem začel pripravljati s še večjo skrbnostjo: kolikor je bilo mogoče, sem ga opremil s temu jeziku lastnimi besedami, s še številnejšimi pridevniki, sopomenkami in frazami. Ker latinske besede, preobrnjene v različnih smislih, v knjigah občasno prejmejo tudi različne pomen, sem tudi te zasledoval v slovenščini, da bi v katerem koli smislu lahko imeli na dosegu roke pomen, ki bi se skladal z [latinsko] besedo. Če torej kdaj slovenski pomen latinske besede ali izraza ne ustreza namenu iskalca, naj poišče besedo z enako veljavo in sinonim; če pa ne najde pomena, ki bi ustrezal njegovemu namenu, pri enostavnih besedah, naj ga poišče med sestavljenimi besedami. Tako upam, da bo kar največ pregledovalcev našlo, kar bo iskalo. Da pa bi bila – predvsem v slovenščini – izgovarjava besed primerna in se ne bi krajšalo,⁹⁹ kar je treba daljšati,¹⁰⁰ ali daljšalo, kar je treba krajšati, sem kar največ trizložnicam in zelo veliko dvozložnicam dodal naglas za podaljšanje zloga.¹⁰¹ Če ga pri branju in izgovarjavi pozorno spremljamo, ne bomo potrebovali drugega pravila, še posebej ker bi bilo težko poiskati zanesljivo pravilo razen običajnega načina govorjenja – pa še običajni način govorjenja je različen glede na različna mesta.¹⁰² Da dobrohotni bralec ne bi ostal brez navodil za iskanje, naj povem, da sem uporabil latinski in nemški jezik kot posrednika za iskanje slovenskega jezika. Ta način iskanja sem namreč ocenil kot najugodnejšega za Latinca, Nemca in Slovenca.¹⁰³ Latincu služi prvi del slovarja, ki se začneja z latinsko besedo; ko jo najdemo, nam bo pokazala nemško besedo in za njo slovensko. Drugi del slovarja služi Nemcu; začneja se z nemško besedo; ko jo najdemo, nam bo pokazala latinsko, iz katere se v predhodnem delu takoj najde nemška in

⁹⁷ Lat. *originalis*.

⁹⁸ Štirje dvojni listi (osem strani), ki jih dobimo z enim zgibom dveh folijev.

⁹⁹ Lat. *corripere*.

¹⁰⁰ Lat. *producere*.

¹⁰¹ Lat. *accentus syllabae producendae*.

¹⁰² Tudi v latinščini je dvoumno.

¹⁰³ Tu seveda ni mišljena narodnost, ampak znanje posameznega jezika.

slovenska beseda. Slovencu ostane obojen način iskanja, prek latinskega in nemškega jezika, od katerih zna izobraženi Slovenec,¹⁰⁴ še posebej na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, večinoma vsaj enega. Marsikdo¹⁰⁵ je menil, da bi se moral zadnji¹⁰⁶ del začeti s slovenščino, vendar bi bilo to slabo za čistega Nemca, ki bi pogrešal nujnega posrednika. Presodil sem, da bodo tako on kot tudi drugi enoglasno pozdravili zgoraj opisani način iskanja.

Naposled, da bi dal dobrohotnemu bralcu popolno zadovoljstvo, sem se odločil izdati skupaj s tem delom nekaj dodatek s kratkim pregledom slovenske slovnice, iz katerega bi lahko razbrali celoten način sklanjanja, spreganja in skladanja. Ko pa sem, ravno ko sem ta dodatek pisal, od tiskarja izvedel, da je bila slovenska slovnica že ugledala luč, sem zadržal pisalo, in dodal le eno poglavje *O črkah, zlogih in načinu njihove izgovarjave*,¹⁰⁷ ki bi se moralo ohraniti v tej knjigi; glede drugega pa usmerjam dobrohotnega bralca k zgoraj omenjeni slovnici.«

Sledi kratek klišejski zaključni pozdrav bralcu in prošnja, naj popravi, če bo kaj narobe. Nato še opomnik za tiskarja:

»Sem se postavi eno in edino poglavje *O črkah in zlogih ter njihovi izgovarjavi*.«

Po začetni utemeljitvi svojega dela ter njegovih naslovnikov – mladih in neizkušenih duhovnikov, ki potrebujejo slovar za lažjo pripravo pridig – Hipolit najprej povzame omenjeni Valvasorjev opis slovanskega/slovenskega jezika, vlogo Hieronima ter Cirila in Metoda v njegovem razvoju ter tezo o pomembnosti slovanskega/slovenskega jezika. Na tem mestu bi lahko vlekli tudi določene vzporednice z uvodom v Bohoričevo slovnico – vendar povsem neutemeljeno. Hipolit pri pisanju tega predgovora Bohoričeve slovnice ni v ničemer upošteval. Med besedilo, ki ga je povzel po Valvasorju, je Hipolit vpletel tudi anekdoto, ki dokazuje pomen znanja slovenskega jezika. Presoja duhovnosti te anekdote je seveda prepuščena vsakemu bralcu posebej, kljub vsemu pa gre za pomembno besedilo, saj je eno redkih v dotedanji zgodovini slovenskega jezika, ki prikazuje znanje slovenščine kot prestiž – in to ne samo na območju, kjer se slovenščina govori, ampak tudi v intelektualnih krogih zunaj Slovenije. Če je namreč slovenščina/slovanščina popoln jezik (kar dokazuje njena zgodovina), potem ima znanje tega jezika tudi povsem realno težo in ga moramo zato šteti za vrednoto in dobroto.

Hipolit nato odgovori, zakaj se kljub »trdnim dejstvom«, ki pričajo o slovenščini/slovanščini kot popolnem jeziku, ta v govoru (in pisanju) posameznih izobraženejših govorcev ne udejadi kot popolni jezik in velikokrat izgubi svojo popolnost. Ali z današnjimi besedami: zakaj slovenščina pri tedanjih slovenskih intelektualcih ni polno-funkcionalen jezik, ampak živi v nekakšnem diglotičnem razmerju z nemščino. Vzrok je po Hipolitovem mnenju odsotnost rabe slovenščine v javnosti oziroma z njegovimi besedami: prevelika raba nemščine v šolstvu, politiki na sodišču in v komunikaciji med izobraženejšimi sloji. Takšna diglotična situacija seveda – če sledimo Hipolitu – ne pomeni, da izobraženci slovenščine ne rabijo, ampak da v njej niso polno kompetentni in zato mnogokrat »delajo prav smešne, iz nemščine in slovenščine mešane stavke«.

¹⁰⁴ Lat. *Sclavus*.

¹⁰⁵ Prvotno je namesto te besede stala v rokopisu beseda: *tiskar*.

¹⁰⁶ Torej: *drugi* del slovarja, ki je nemško-slovensko-latinski (in ne zgolj nemško-latinski!), medtem ko je prvi del latinsko-nemško-slovenski.

¹⁰⁷ Tega poglavja v rokopisu Hipolitovega slovarja ni, ga je pa Hipolit več kot očitno vložil v svojo priredbo Bohoričeve slovnice, kjer je so prav »črke, zlogi in način njihove izgovarjave« obdelani povsem izvorno.

Pridigarjem pa takšna nekompetentnost enostavno ne more biti dovoljena, saj pridigajo (tudi) ljudem, ki drugih jezikov razen slovenščine ne znajo. In dokler si ne pridobijo ustrezne kompetence v slovenščini, kakor jo zahteva pridigarsko delo, porabijo veliko časa za iskanje ustreznih besed: prav to pa naj bi jim olajšal Hipolitov slovar.

V nadaljevanju je še posebej zanimiv Hipolitov opis dejstva, da slovar zajema večpomenskost (latinskih in nemških) iztočnic. Naglaševanje je podano izrazito skopo: »podaljša« (= naglasi) se zlog, nad katerim stoji »naglas za podaljšanje zloga« (= ostrivec; Hipolit sicer rabi tudi krativec), pa še to velja zgolj za trizložnice in »kar največ« dvožložnic. O naglasu naj namreč – pravi Hipolit – odloča govor (tu lahko zasledimo edini odmev Schönleba v tem besedilu, pa še ta je neizrazit), ta govor pa je različen glede na različna mesta. Pri navodilih za uporabo slovarja je zanimiva utemeljitev odločitve, da na prvem mestu drugega dela slovarja ne stoji slovenščina, ampak nemščina. Čisti Nemec (*Teutonius purus*) v tem primeru ni samo dobesedno Nemec (po narodnosti), ampak tudi tisti govorec slovenskega jezika, ki po slovenskih iztočnicah ne bi mogel iskati, ker ne zna dovolj slovenščine, saj jo zna le diglotično, po latinskih pa ne bi mogel iskati, ker ne zna dovolj latinščine – temu ostane le jezik, ki ga zna najbolje: nemščina. Zato je prvi del Hipolitovega slovarja latinsko-nemško-slovenski, drugi del pa nemško-slovensko-latinski.

Nazadnje spregovori Hipolit še o posebnem slovničnem dodatku, ki ga je snoval, dokler ni izvedel za Bohoričevo slovnico. Ta dodatek (*O črkah, zlogih in načinu njihove izgovarjave*) v rokopisu slovarja ni ohranjen, lahko pa precej utemeljeno sklepamo, da gre za besedilo, ki ga je Hipolit kot povsem avtorski dodatek vstavil v knjigo (= poglavje) o pravopisu v svoji priredbi Bohoričeve slovnice kot poglavje o izgovarjavi glede na rabo črk (*De Pronunciatione ex usu Literarum*, HG 1715: 2–4).¹⁰⁸

Vpliv predhodnih besedil: Valvasor 1689, morda Schönleben 1672.

Vpliv na poznejša besedila: morda HG 1715.

Literatura: Rokopis hrani NUK. Latinsko besedilo s kratkimi komentarji navaja Jernej Kopitar (1808: 75–85), ki ne skriva svojega prezira do novomeškega patra. Mnenje, da rabi Hipolit slabo latinščino, lahko delimo s Kopitarjem,¹⁰⁹ glede vsebine pa smo lahko Hipolitu bolj naklonjeni kot Kopitar. Del besedila, ki govori o jezikovni situaciji v šolstvu ter javnosti, je bil navajan zelo pogosto. Sicer pa besedilo na kratko omenjata in ga komentirata Jože Toporišič (1967: 16–17; 1987: 262) in Teodor Domej (1980: 197), dejansko stanje pravopisa v slovarju pa povzema Toporišič (1989: 242).

8 Hipolit Novomeški: *Opozorilo bralcu* (EiL 1715, 1730)

Še zanimivejši je Hipolitov uvod v lekcionar (*Evangelia inu lyftuvi*) iz let 1715 in 1730. Obe izdaji prinašata enako besedilo¹¹⁰ z značilnim naslovom *Opozorilo bralcu* (*Praemonitio ad lectorem*) (Hipolit 1715:)(4a–4b):

¹⁰⁸ Zagotovo pa je temu besedilu naknadno dodal odstavek o razmerju med črkama *c* in *k* (HG 1715: 3), ki je deloma naslonjen na besedilo Bohoričeve slovnice.

¹⁰⁹ Glede na Hipolitov (boljši) jezik v HG 1715 lahko sklepamo, da vloga tiskarja pri končni jezikovni podobi besedila slovnice ni bila zanemarljiva.

¹¹⁰ Razlike 1715 > 1730 so: *perquam* > *per quam*, *pèrprávim* > *per právim*, *delam* > *dellam*, *sad* > *fad* (napaka), *erue* > *cruce* (napaka).

»Preljubi bralec. Nočem te nadlegovati s številnimi pravili in podrobnostmi, ki so zelo pomembni, če želimo slovenski jezik opisati tako, kot je treba. Če jih namreč želiš, ti jih bo v obilju ponudila pred kratkim natisnjena *Slovenska slovnica*, h kateri bi te napotil. Kljub temu pa bi rad, da bi opazil, da je do današnjih dni ugledala luč komajda kaka knjiga evangelijev v slovenskem jeziku, ki bi bila z enako marljivostjo kot ta, ki jo imaš pred sabo, očiščena mnogih – tako jezikovnih kot pravopisnih – napak (ki jih je kar mrgolelo) in celo krnitev in opustitev mnogih besedil.

Videl boš, da je za ugodje bralcev te knjige izdatno poskrbljeno z večjimi črkami in pravilnejšim pravopisom, za lažjo izgovarjavo pa z naglasnimi znamenji. Še posebna pozornost pa je bila namenjena naslednjim stvarim: 1. Zloge, ki so označeni z ostrivcem, moramo vedno podaljšati, npr. *délamo* 'delamo', *velímo* 'ukažemo'. 2. Za enozložno besedo, ki ni označena, velja, da ima ostrivec, npr. *jeft* 'jaz', *vejm* 'vem', *gdu* 'kdo'. 3. Če bo treba v kakem zlogu samoglasnik izgovoriti hitreje, je samoglasnik označen s krativcem – tako v enozložnih kot v večzložnih besedah, npr. *pèr* 'pri', *tèr* 'ter', *tèrgam* 'trgam', *stèrgam* 'strgam'; enako tudi *pèrprávim* 'pripravim' itd. 4. Za dvozložno besedo, četudi ni označena z naglasnim znamenjem, velja, da ima ostrivec na prvem zlogu, npr. *delam* 'delam', *pišhem* 'pišem'. Nasprotno pa je z ostrivcem označeno, če moramo podaljšati zadnji zlog, npr. *ve-lám* 'veljam', *predám* 'prodam'. 5. Kar se tiče izgovarjave črk, lahko opazimo – čeprav je sicer v zelo veliki meri skladna z izgovarjavo latinskih – posebno razliko glede dolgega *f* in kratkega *s*. Dolgi *f* moramo namreč izgovarjati bolj ostro, kratkega pa blažje in mehkeje; tako na primer beseda *fad*, napisana z dolгим *f*, pomeni 'sadež', nasprotno pa *sad*, s kratkim *s* pomeni 'zad[aj]'. Posledično zlogi *sha*, *she*, *shi*, *sho*, *shu* sledijo izgovarjavi kratkega *s*, zlogi *fha*, *fhe*, *fhi*, *fho*, *fhu* pa izgovarjavi daljšega *f*. 6. Samoglasnik *y* – naj stoji na sredi ali na koncu besede – moramo podaljšati, npr. *leshy* 'leži', *dershym* 'držim', *priglyha* 'prigliha'. Ostala pravila poišči v prej omenjeni slovnici.

Uporablaj torej to knjigo, živi in bodi zdrav!«

Po napotilu na branje istega leta izdane slovnice ter kritiki prejšnjih izdaj (to tradicijo je začel Schönleben 1672 in končal Paglovec 1741), so najprej navedene glavne ugodnosti nove zbirke (večje črke, pravilnejši pravopis, naglasna znamenja), nato pa sledi šest pravil za lažje branje besedil:

- pravila o branju naglasnih znamenj se skladajo z besedilom o naglaševanju s konca Hipolitove slovnice (HG 1715: 223–224; prim. Ahačič 2009), torej z Bohoričevimi pravili (BH 1584: (6)–(7)), ki jih je Hipolit v svojo slovnico dobesedno prepisal, le da so nova pravila precej skrajšana in razumljiveje podana. Izpuščeno je določilo, da je pri trizložni neoznačeni besedi naglašen prvi zlog (pri Bohoriču in v HG 1715 prvi del odstavka št. 3): takšne besede namreč Hipolit načeloma označuje z naglasi. Prav tako je izpuščen odstavek o pomenonosni vrednosti naglasa (pri Bohoriču in v HG 1715 odstavka št. 5). Od primerov sta nova samo *tèrgam* in *stèrgam*, namesto *tår*, kot ima po Bohoriču še HG 1715 (224), pa stoji *tèr*;
- razlika med *s* in *f* sicer sledi Schönlebnu (1672), vendar pa ni povzeta po njem, ampak po razlagi v Hipolitovi slovnici (HG 1715: 4) – od tam so vzeti tudi primeri *sha*, *she*, *shi*, *sho*, *shu* : *fha*, *fhe*, *fhi*, *fho*, *fhu* in razlaga razlike med *sh* in *f*h;
- opomba o zapisovanju naglašene *i* z *y* je po izvoru Kastelčeva (1678, 1682, 1684), prevzemali so jo tudi drugi (Svetokriški 1691, Vorenc 1703–1710), vendar pa je tu

prvič podana z razumljivejšimi besedami, novi pa so tudi vsi trije primeri: *leshy*, *dershym*, *priglyha*; v HG 1715 tega še ni.

Vpliv predhodnih besedil: HG 1715 (prek njega Bohorič 1584), Kastelec 1678 (ali katera koli od naslednjih priredb: Kastelec 1682, 1684, Svetokriški 1691, Vorenc 1703–1710).

Vpliv na poznejša besedila: morda Basar 1734.

Literatura: Latinsko besedilo omenja Jernej Kopitar (1808: 108–109), ki pa iz njega navaja le dva kratka odlomka. O jeziku lekcionarja 1730 v celoti piše Anton Breznik (1982 [1917]: 44–45), o dejanskem stanju pravopisa zelo na kratko Jože Toporišič (1989: 243). – Osnovni podatki: SBL (Kidrič 2009 [1928]), ES (Smolik 1990: 24).

NAVEDENI VIRI

- Jernej BASAR, 1734: *Conciones juxta Libellum Exercitiorum S. p. Ignatij In singulas anni Dominicas digestae /.../ PRIDIGE IS BUKVIZ IMENVANIH EXERCITIA S. OZHETA IGNAZIA*. Ljubljana: A. F. Reichardt.
- BH 1584 = Adam BOHORIČ, 1584: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg.
- G 1755 = ANNON., 1755: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*. S. I. (rokopis, BSB cod. Slav. 8; kopija v NUK-u, inv. št. 6/2007).
- G 1758 = ANNON., 1758: *Grammatica oder Windisches Sprach-Buch*. Celovec: Kleinmayr.
- HIPOLIT NOVOMEŠKI, 1711: *Dictionarium trilingue ex tribus nobilissimis Europae linguis compositum*. Rokopis.
- HG 1715 = HIPOLIT NOVOMEŠKI, 1715: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*. Ljubljana: J. G. Mayr.
- HIPOLIT NOVOMEŠKI, 1715 (EiL): *EVANGELIA INU LYSTUVI: NA V'SE NEDELE INU Imenitne Prasnike, ceiliga Leita, po Catholiški vishi, inu po teh ponovlenih Mafshnih Bukvah resdeleni*. Ljubljana: J. G. Mayr.
- HIPOLIT NOVOMEŠKI, 1730: *EVANGELIA INU LYSTUVI: NA USE NEDELE INU Imenitne Prasnike, ceiliga Leita po Catholiški vishi, inu po teh ponovlenih Mafshnih Bukvah resdeleni*. Ljubljana: J. G. Mayr.
- Tomaž HREN IN JANEZ ČANDEK, 1612 [1613]: *EVANGELIA INV LYSTVVI Na vfe Nedele, inu jmenite Prasnike, celiga lejta, po ftari Karzhanki navadi resdeleni*. Gradec: J. Widmanstetter.
- Matija KASTELEC, 1678: *BRATOVŠKE BVQVICE S. ROSHENKRANZA: V'katerih je ukup sloshena visha ta Pfalter, ali Roshenkranz s'temi petnaiftimi skriuoftmi moliti, inu koku se more enimu Bolniku k'Isvelizhanu pomagati: sraven samerkanih odpufikou zhes ceilu lejt*. Gradec: widmanstetterski dediči.
- Matija KASTELEC, 1682: *BRATOVŠKE BVQVICE S. ROSHENKRANZA: V' kup sloshena visha, ta Pfalter, ali Roshenkranz s'temi petnaiftimi skriuoftmi moliti: tudi kaku se more enimu Bolniku k' isvelizkanu pomagati*. Ljubljana: J. B. Mayr.
- Matija KASTELEC, 1684: *NEBESHKI ZYL, tu je TEH SVETIH OZHAKOV SVEISTV PREMISH-LOVANIE V'katerim se sapopade visha te zhednosti lubiti, inu pred hudim djaniom beshati: na tu vezhnu spumnniti, inu Boga prou lubiti*. Ljubljana: J. T. Mayr.
- Matija KASTELEC, 1688: *NAVUK CHRISTIANSKI, SIVE PRAIS CATHECHISTICA: Tu je Enu nuznu Govorjenje, v'mei enim Ozhetom, inu niegovim fynam, od te prave Vere, inu od praviga Chriftianskiga Catholiskiga navuka: s'enim lepim pomenkovaniom eniga Catholish*

- inu Lutrish zhloveka: tudi v kakefhni vishi more en Zhlovik fhe na tem Sveitu Nebu imeti.* Ljubljana: J. T. Mayr.
- Bartol KAŠIČ, 1640: *RITVALE ROMANVM VRBANI VIII. PONT. MAX. IVSSV EDITVM ILLY-
RYCA LINGVA / RITVAL RIMSKI ISTOMACCEN SLOVINSKI po Bartolomeu Kafsichiu
Popu Bogoslovču od Druxbæ Yefusovæ Penitençiru Apostolskomu.* Romae / v Riimu: Ex
Typographia Sac. Congreg. de Propag. Fide / Iz Vtiefençæ Sfet. Skuppa od Razplodyenya
S. Vieræ.
- Anton MIKLAVC [MIKLAUZ] IN ANON., 1744: *Dictionarium quatuor linguarum: videlicet Ger-
manicae, Latinae, Illyricae (quae vulgo Sclavonica appellatur) et Italicae, sive Hetruscae.*
Celovec: J. F. Kleinmayr.
- Franc Mihael PAGLOVEC, 1741: *EVANGELIA, INU BRANIE NA NEDELE INU Prasnike zhes
zelu leitu, is Latinškiga na Crainski jesik fvestu, inu fkerbnu preloshene, popraulene, inu
pogmerane.* Ljubljana: A. F. Reichardt.
- Janez Ludvik SCHÖNLEBEN, 1672: *EVANGELIA INU LYSTUVI: NA V'SE NEDELE INU Jme-
nitne Prasnike, ceiliga Leita, po Catholiški vishi, inu po teh ponoulenih Mafhnih Bukvah
resdeleni.* Gradec: widmanstetterski dediči.
- Janez Ludvik SCHÖNLEBEN, 1680–1681: *Carniolia antiqua et nova: antiqua Japydica, Hyper-
borea, Celtica, Pannonica, Norica, Istrica, Carnica, Romana, Vandalica, Gothica, Lan-
gobardica, Slavica, Avarica, Francica: nova Germanica, Slavica, Francica, Bavarica, Au-
striaca.* Ljubljana: J. B. Mayr.
- Janez SVETOKRIŠKI, 1789: *Sacrum promptuarium singulis per totum annum dominicis, et festis
solemnioribus Christi Domini /.../: Pars prima.* Venetiis: ex officina Z. Conzatti.
- TT 1557 = Primož TRUBAR, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA.* Tübingen.
- Janez Vajkard VALVASOR, 1689: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche,
und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses /.../ Römisch-Keyserlichen herr-
lichen Erblandes.* Ljubljana: W. M. Endter. Valvasor 1689
- Gregor VORENC, 1703–1710: *Dictionarium Latino-Carniolicum.* Rokopis.

LITERATURA

- Kozma AHAČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem.*
Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kozma AHAČIČ, 2008: Govor in njegov zapis v prvih stoletjih zgodovine slovenskega knjižnega
jezika. *Spisi o govoru.* Ljubljana: Filozofska fakulteta. 111–124.
- Kozma AHAČIČ, 2009: Skladnja v treh predelavah Bohoričeve slovnice. *JiS* 54/2. 51–80.
- Anton BREZNIK, 1926: Slovenski slovarji. *Razprave Znanstvenega društva za humanistične
vede.* 110–174.
- Anton BREZNIK, 1982: *Jezikoslovne razprave.* Ljubljana: Slovenska matica.
- Teodor DOMEJ, 1980: Slovenska jezikovna misel na Koroškem v 18. stoletju. *Obdobje raz-
svetljenstva v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobje 1). Ljubljana: Filozofska
fakulteta.
- Joža GLONAR, 2009: Kastelec, Matija. *SBLI* <<http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>>. Ljubljana: SAZU,
ZRC SAZU.
- Joža GLONAR, 2009b: Janez Svetokriški, O. F. M. Cap. *SBLI* <<http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>>. Ljub-
ljana: SAZU, ZRC SAZU.
- France KIDRIČ, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti.*
Ljubljana: Slovenska matica.
- France KIDRIČ, 2009: Hipolit. *SBLI* <<http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>>. Ljubljana: SAZU, ZRC
SAZU.

- Jernej KOPITAR, 1808: *Grammatik der Slavifchen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn.
- Jože KORUZA, 1976: K problematiki slovenskega preroda. *JiS* 21/4. 104–120.
- Štefan KOŽUH in Angel KRALJ, 2000: Janez Svetokriški (1647–1714): Curriculum vitae. *Zbornik o Janezu Svetokriškem*. Ljubljana: SAZU in Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. 149–162.
- Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2008: *Slovenska krščanska terminologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Darja MIHelič in Marijan SMOLIK, 1997: Schönleben, Janez Ludvik. *ES* 11. Ljubljana: Mladinska knjiga. 15.
- Maks MIKLAVČIČ, 2009: Schönleben, Janez Ludvik. *SBLI* <<http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>>. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU.
- Majda MERŠE, 2000: Primerjava glagolov pri slovenskih protestantskih piscih in Svetokriškem. *Zbornik o Janezu Svetokriškem*. Ljubljana: SAZU in Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. 209–227.
- MERŠE, MAJDA in NOVAK, FRANCE (s sodelovanjem Francke Premk), 2001: *Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja: Poskusni snopič*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- France NOVAK, 1970: O razvoju slovenske leksikografije. 6. *SSJLK*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 162–175.
- Irena OREL-POGAČNIK, 1989: *Sinonimična bogatost starejših slovenskih slovarjev* (magistrska naloga). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Irena OREL-POGAČNIK, 1989b: Slovarsko delo Gregorja Vorenca. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 9). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 291–302.
- Irena OREL-POGAČNIK, 1995: Razvoj slovenskega besedišča od Megiserja do Pleteršnika. 31. *SSJLK*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 245–258.
- Irena OREL, 2000: Besedje v Svetem priročniku in sočasnem slovaropisju. *Zbornik o Janezu Svetokriškem*. Ljubljana: SAZU in Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. 275–288.
- Irena OREL, 2000a: Vorenc, Gregor. *ES* 14. Ljubljana: Mladinska knjiga. 361.
- Irena OREL, 2003: Slovenski pisni jezik nekdanj in danes – med izročilom in govorom. *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: ob 450-letnici prve slovenske knjige* (Obdobja 20). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 551–562.
- Irena OREL, 2006: Škrabec o Kastelcu in Svetokriškem. *Jezikoslovci in njihova dela v Škrabčevih očeh: Škrabčeva misel V: zbornik s simpozija 2005*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 97–108.
- Martina OROŽEN, 2003: *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. Maribor: Slavistično društvo Maribor.
- Martina OROŽEN, 1989: Značilnosti jezikovne zgradbe pri Matiji Kastelcu. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 9). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 253–265.
- Martina OROŽEN, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika: Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Martina OROŽEN, 1996b: *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Anita PETI-STANTIČ, 2008: *Jezik naš i/ili njihov: Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa*. Zagreb: Srednja Europa.
- Jože POGAČNIK, 1990: Janez Svetokriški. *ES* 4. Ljubljana: Mladinska knjiga. 264.

- Jože POGAČNIK IN JOŽE FAGANEL (UR.), 2000: *Zbornik o Janezu Svetokriškem*. Ljubljana: SAZU in Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU.
- Breda POGORELEC, 1965: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. 1. *SSJLK*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 260–277.
- Breda POGORELEC, 1967: Nastajanje slovenskega knjižnega jezika. *Jezikovni pogovori II*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 74–105.
- Breda POGORELEC, 1974: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. 10. *SSJLK* (dodatek). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 1–24.
- Breda POGORELEC, 1989: Pogled na slogovno podobo baročnega besedila: Razmerje med zunanjim vtisom in notranjo zgradbo. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 9). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 349–365.
- Breda POGORELEC, 1995: Poglavlja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika. 31. *SSJLK*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 279–295.
- Breda POGORELEC, JANEZ DULAR ET AL., 1987: Razvoj slovenskega knjižnega jezika. *Slovenski jezik II* (učbenik). Ljubljana: Založba Obzorja. 5–42.
- Branko REISP, 2000: Valvasor, Janez Vajkard. *ES* 14. Ljubljana: Mladinska knjiga. 131–134.
- Branko REISP, 2009: Valvasor, Janez Vajkard. *SBLI* <<http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>>. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU.
- Jakob RIGLER, 1961–1962: Tendence pri razvoju l-a. *SR* 13/1-4. 241–252.
- Mirko RUPEL, 1966: *Slovenski protestantski pisci* (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: DZS.
- Mirko RUPEL, 1987: Janez Svetokriški in njegovo delo. *Sacrum promptuarium Janeza Svetokriškega*. Ljubljana: Akademsko založba. v–xxx.
- Marijan SMOLIK, 1990: Hipolit Novomeški. *ES* 4. Ljubljana: Mladinska knjiga. 24.
- Marijan SMOLIK, 1991: Kastelec, Matija. *ES* 5. Ljubljana: Mladinska knjiga. 12–13.
- Elisabeth SEITZ, 1998: *Primus Truber – Schöpfer der slovenischen Schriftsprache?*. (Slavistische Beiträge 363.) München: Verlag Otto Sagner.
- Marko SNOJ, 2006: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega 1–2*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Jože STABEJ, 1964: Iz zgodovine slovenskih slovarjev. *JiS* 9/2–3. 68–72.
- Jože STABEJ, 1997: *Slovensko-latinski slovar: po Matija Kastelec – Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1680–1710)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Gerald STONE, 1990: Slovenski jezik v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske. *Valvasorjev zbornik: Ob 300 letnici izida Slave vojvodine Kranjske: Referati s simpozija v Ljubljani 1989*. Ljubljana: SAZU in Odbor za proslavo 300 letnice izida Valvasorjeve Slave. 232–238.
- Stane SUHADOLNIK, 2009: Vorenc, Gregor. *SBLI* <<http://nl.ijs.si/fedora/sbl/>>. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU.
- ŠKRABEC JD = Škrabec, Stanislav, 1994–1998: *Jezikoslovna dela* 1–4. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica.
- Franc TOMŠIČ, 1931: *Sacrum promptuarium* in knjižna slovenščina. *ČJKZ* 8. 1–15.
- Jože TOPORIŠIČ, 1967: Slovenski jezik, kakor so ga videli tisti, ki so o njem razmišljali. *Jezikovni pogovori II*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 9–74.
- Jože TOPORIŠIČ, 1987: *Portreti, razgledi, presoje*. Maribor: Založba Obzorja.
- Jože TOPORIŠIČ, 1989: Bohoričica 17. in prve polovice 18. stoletja. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 9). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 233–252.
- Jože TOPORIŠIČ, 2000: Jezik Janeza Svetokriškega. *Zbornik o Janezu Svetokriškem*. Ljubljana: SAZU in Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU. 405–440.
- Janez Vajkard Valvasor, 1777: *Slava vojvodine Kranjske*. Prevedel Mirko Rupel. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Ada VIDOVIČ MUHA, 1989: Zgradba glagolskih tvorjenk v Vorenčevem slovarju. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Obdobja 9). Ljubljana: Filozofska fakulteta. 275–289.

ZSS 1956 = Lino LEGIŠA (ur.), 1956: *Zgodovina slovenskega slovstva 1: Od začetkov do romantike*. Ljubljana: Slovenska matica.

SUMMARY

The article (the first of two) provides a survey of linguistic attestations of Slovene in non-grammar publications and manuscripts by Janez Ludvik Schönleben, Matija Kastelec, Janez Vajkard Valvasor, Janez Svetokriški, Gregor Vorenc, and Hipolit of Novo mesto. Every text is furnished with a short introduction, an annotated translation to Slovene (or annotated transcription of the Slovene text), detailed analysis, information on the influence of the previous texts, influence of the treated fragment on the texts that followed, and a survey of literature concerning the treated fragment. The first linguistic observation after Alasia's grammar was Janez Ludvik Schönleben's introduction, "A Warning to the Reader", in his 1672 edition of a lectionary. In addition to the definition of the relationship foreign vs. native and to the instructions for reading certain characters, he formulated in Latin the well-known principle that one must write according to the tradition, i.e., the tradition established by the Protestant writers and continued by Tomaž Hren, but speak according to the existing regional vernacular. Schönleben was followed by Matija Kastelec, first with a short Latin text in 1682 and then with the explanation of reading and writing of all the letters of the alphabet in 1684, also in Latin. In this text Kastelec, as the first author discussed here, addressed accentuation. He also heavily influenced the final shape of the Latin part of Janez Svetokriški's introduction from 1691, in which Svetokriški for the first time in the Slovene lands pointed out the difference between the spelling and pronunciation of the reflexes of the velar / in word-final position or before a consonant. The Slovene part of Svetokriški's introduction continued the topic begun by Schönleben. In the manuscript of his dictionary (1703-1710), Gregor Vorenc assembled a compilation of all of the texts mentioned above, in which he combined the explanation of reading and writing of all letters of the alphabet according to Matija Kastelec and Janez Svetokriški, while he copied the rest of the texts. The next stream of this activity was begun by Janez Vajkard Valvasor. In the second volume of his *Die Ehre deß Herzogthums Crain* of 1689 he included some observations about Slovene and other Slavic languages and copied Bohorič's Latin text on Slovene spelling, which he then translated into German with minor changes and some commentary. This was particularly significant since Bohorič's Grammar otherwise did not impact other non-grammar works of that era. He also continued Schönleben's reflection on the relationship of foreign vs. native in the Slovene language. Hipolit Novomeški followed Valvasor's example in his Latin introduction to his manuscript dictionary, in which he, among other things, conveys some interesting observations on the status of Slovene. Hipolit introduced considerable innovation into his adaptation of Bohorič's grammar of 1715. He also included a summary of accentuation rules from this grammar in his Latin introduction in his publications of lectionary from 1715 and 1730.